

ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Երվանդ Գրեկյան

Պատմական գիտ. դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Չարենցի 15, 0025 Երևան, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ ervandgr@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 02.02.2019, գրախոսվել է 26.08.2019, ընդունվել է
տպագրության 15.08.2019

Ներածություն

Ուրարտական տերությունը պալատական/տաճարային տիպի պետություն էր: Իսիստ կենտրոնացված բնույթ ունեւր երկրի տնտեսությունը, որին կարելի է տալ «էտատիզմ» բնորոշումը¹: Այն ենթադրում է պալատի/տաճարի անմիջական հսկողությամբ իրականացվող տնտեսական փակ ցիկլ՝ սկսած նյութական միջոցների ստացումից մինչև հաշվառում, պահեստավորում, վերաբաշխում և սպառում: Վերաբաշխման համակարգի վրա հիմնված իր տնտեսությամբ Ուրարտուն չափազանց նմանվում էր Ուրի III հարստությանը²: Ուրարտական պալատական/տաճարային տիպի պետության համար երկրագործությունն ունեւր կենսական նշանակություն:

Հայկական լեռնաշխարհը հիմնականում ընկնում է բնական տեղումների՝ 200-250 մմ նվազագույն սահմանագծից բարձր գոտում, ինչը թույլ է տալիս զբաղվելու անջրդի երկրագործությամբ³: Սակայն եղանակային տատանումներով պայմանավորված վաղաժամ հալոցքները, հաճախակի հանդիպող երաշտային ամիսները դեռևս բերքի հասունացման շրջանում առաջ են բերում ջրի կարիք, ինչի հետևանքով լեռնաշխարհի մի շարք գոտիներում անհնար է դառնում երկրագործությունն առանց արհեստական ոռոգման: Բացի այդ, Վանա և Ուրմիա լճերի ավազանները սնուցող Կոտուր-Վասպուրականի, Կորդվաց և Զագրոսյան ծալքաբեկորավոր լեռներից սկիզբ առնող գետերին բնորոշ է ամառային սակավաջրությունը՝ պայմանավորված դրանք սնուցող աղբյուրների շարքում ստորգետնյա

¹ Բնութագրման համար տե՛ս Looney 2001, 1475-1480.

² Renger 1994, 176-180. Տե՛ս և հմնտ. նաև Van De Mieroop 2004, 59.

³ Neumann, Parpola 1987, 162. Riehl 2009, 94.

ջրերի քիչ չափաբաժնով՝ ի տարբերություն հրաբխային ծագման լեռներում ձևավորվող գետերի⁴: Դրա հետևանքով ծալքաբեկորային լեռներից սկիզբ առնող գետերի մեծ մասն ունի ժամանակավոր հոսք և ամռանը ցամաքում է: Զրի անհրաժեշտ պաշարներ չկուտակելու դեպքում այդ երևույթը երկրագործական հասարակությունների համար սակավաջուր տարիներին և հատկապես տևական երաշտի ժամանակ կարող էր ունենալ աղետալի հետևանքներ: Իսկ Ուրարտուի միջնաշխարհին ընկած էր հենց վերը նշված՝ Վանա և Ուրմիա լճերի ավազանները ձևավորող ծալքաբեկորային լեռների գոտում:

Ռուսա Արգիշթորդին և Ուրարտուի «վերակազմավորումը»

Ռուսա Արգիշթորդու կառավարման տարիները (Ք.ա. VII դ. առաջին կես) սովորաբար համարվում են Ուրարտուի վերածննդի կամ վերակազմավորման շրջան⁵: Ինչպես հայտնի է, ուրարտական այս արքան տերության տարբեր հատվածներում հիմնադրել է առնվազն չորս նոր վարչաքաղաքական կենտրոններ՝ «Թեյշեբայի քաղաքը» (Կարմիր բլուր), «Ռուսայի փոքր քաղաքը» (Բաստամ), «Ջիուկունի երկրի Խալդիի քաղաքը» (Արծկե/Ադիլջևազ – Քեֆքալեսի) և «Ռուսախինիլի Էդդուրուկային» (Այանց/Այանիս): Բացի այդ, նրա կողմից կառուցվել են նոր շքեղ տաճարներ, անցկացվել են նոր ջրանցքներ, երկրի ներսում, ինչպես ենթադրվում է, հաստատվել է կայունություն ու խաղաղություն, այդ թվում նաև՝ տարբեր էթնիկական խմբերի միջև: Դրա շնորհիվ աստիճանաբար վերացել է անտագոնիզմը «բիայնական» և «տեղական» մշակույթների միջև⁶, միաժամանակ, իրականացվել են նոր արշավանքներ տարբեր ուղղություններով⁷ և այլն:

Մեր նախորդ աշխատանքներում, սակայն, այս շրջանի համար ենթադրել ենք միանգամայն այլ պատկեր և վերը նկարագրված մի շարք երևույթներ, որքան էլ որ տարօրինակ հնչի, դիտել ենք որպես ուրարտական տերությանը համակած ճգնաժամի վկայություն: Մասնավորապես, այդ

⁴ Գաբրիելյան 2000, 179:

⁵ Burney 1977, 3. Հմայակյան 1995, 105-106. Smith 1999, 57. Zimansky 2001, 22-23. Zimansky 2012, 104.

⁶ Հմայակյան 1995, 105-106:

⁷ Salvini 2008, A 12-1 VI₁₀₋₁₁ (այսուհետև՝ CTU I).

նույն Ռուսա Արգիշթորդու իշխանության ինչ-որ պահից սկսած՝ ականատես ենք լինում մի իրավիճակի, որը բնութագրվում է անկայունությամբ և քաղաքական/ռազմական հաջողությունների աղոտ հեռանկարով. երկրում իրականացվում են պաշտպանական հապտապ միջոցառումներ՝ քաղաքների պարիսպները լրացուցիչ ամրացվում են, ամրոցների դարպասները նեղացվում են կամ փակվում՝ թողնելով միայն մեկ մուտք, սկսվում են ամրոցներին կից ձևավորված «արտաքին քաղաքների» պարսպապատման աշխատանքներ, նկատվում է կայազորի թվաքանակի և զինագործության աճ, ամրոցներում հավելյալ մթերքների կուտակում և մեծ քանակությամբ բնակչության և ընտանի կենդանիների հարկադրական տեղաշարժ դեպի ամրոցներ և ամրացված վայրեր: Իսկ աստվածների պատվին կառուցված տաճարները, մեծաքանակ զոհաբերությունները, Ռուսայի իրականացրած արշավանքները գրեթե բոլոր ուղղություններով՝ կարող են և վկայել ոչ միայն փայլուն ժամանակների, այլև հակառակը՝ տերությունը փրկելու ջանքերի մասին⁸: Այդ ամենին հաջորդում է ուրարտական՝ ըստ էության բոլոր խոշոր կենտրոնների կործանումը⁹: Դրանցից առնվազն մեկը՝ «Ռուսայի փոքր քաղաքը», ինչպես կարծում են, հրդեհվել և ավերվել է դեռևս Ռուսա Արգիշթորդու իշխանության շրջանում¹⁰:

Ակնհայտորեն, ինչ-որ գործընթաց կամ երևույթ խախտել է տերության բնականոն կենսագործունեությունը ներսից, ապա և հանգեցրել գործող համակարգի ամբողջական փլուզմանը: Կարծում ենք, որ Ուրարտուում նման ճգնաժամի պատճառ կարող էին դառնալ ոչ թե արտաքին սպառնալիքները, էթնիկական տեղաշարժերը կամ ապստամբությունները երկրի ներսում (դրանք կարող էին լինել, բայց միայն որպես ճգնաժամի հետևանք), այլ բնակլիմայական պայմանների փոփոխությունը՝ նկատի ունենալով կլիմայի չորացումը և տևական երաշտը:

Հիդրոշինարարությունը Ուրարտուում Ք.ա. VII դարում

Ուրարտական տերության երբեմնի տարածքներում հնագիտորեն վկայված է շուրջ 110 ջրամբար, որոնցից 80-ը կամ 2/3-ից ավելին, կառուց-

⁸ Տե՛ս Grekyan 2014, 57-94:

⁹ Пиотровский 1959, 240-241. Мартиросян 1974, 169-175. Ավետիսյան 2001, 95: Erzen 1978, 55-56. Belli 2005, 421. Çilingiroğlu, Salvini 2001, 15-24; Erzen et al. 1960 [1961], 13-14. Lloyd, Burney 1965 [1967], 218-2019.

¹⁰ Kroll 1984, 169.

ման տեխնիկայից դատելով, թվագրվում է Ք.ա. VII դարով: Դրանցից առնվազն հինգը կառուցվել է Արգիշտի Ռուսայրդու կողմից, մնացածը՝ Ռուսա Էրիմենայրդու կամ Ռուսա Արգիշթորդու¹¹: Դրանց շարքում են Ուրարտում երբևէ կառուցված երկու ամենախոշոր ջրամբարները: Առաջինը Ռուսա Էրիմենայրդու կառուցած «Ռուսայի ծովն» է (ներկայիս «Քեշիշ-գյուղ»), որը գոյություն ունի մինչ օրս և շարունակում է ծառայել որպես ոռոգման ջրի կարևոր աղբյուր¹²: Զրամբարը զբաղեցնում է ավելի քան 7 կմ² մակերես և ամբարում է առնվազն 40 մլն մ³ ջուր¹³: Ընդ որում, ենթադրվում է, որ ուրարտական շրջանում ջրի մակարդակը պետք է լիներ 10 մ-ով ավելի բարձր, քան այժմ է՝ կուտակելով մինչև 100 մլն մ³ ջուր, որից մատչելի է եղել շուրջ կեսը¹⁴: Նման ծավալներով այն զուգահեռելի է Մենուայի (Շամիրամի) ջրանցքի հետ, որով տեղափոխվում է գրեթե նույն քանակությամբ՝ տարեկան մոտ 40-45 մլն մ³ ջուր: Քեշիշ-գյուղից սկիզբ առնող ջրանցքով (Գերոֆ Դերեսի) ջուր էր հասցվում Թոփրաքքալեին հարակից դաշտերը¹⁵: Ուրարտական ջրամբարներից ամենախոշորը Մեյդան Բողազըի ջրամբարն է՝ ավելի քան 9 կմ² մակերեսով¹⁶: Այս նույն շրջանով թվագրվող մեկ այլ խոշոր կառույց էր Սիփանի ջրամբարը՝ շուրջ 10-11 մլն մ³ ծավալով¹⁷ և այլն:

Պատկերը նույնն է նաև ջրանցքների պարագայում: Երբեմնի ուրարտական տարածքներում հնագիտորեն վկայված թվով 40 ջրանցքներից 21-ի անցկացումը թվագրվում է Ք.ա. VII դ., 6-ի կառուցման շրջանը մնում է հարցական, և միայն 13-ն են, որոնք թվագրվում են Ք.ա. IX-VIII դդ., այդ թվում՝ նշանավոր Շամիրամի ջրանցքն ու Արարատյան դաշտավայրի հողերը ոռոգող հինգ խոշոր ջրանցքները¹⁸:

Ք.ա. VII դ. իրականացված ջրանցքաշինական խոշոր ծրագրերից մեկն ընդգրկում էր Արարատյան դաշտավայրի՝ Կարմիր բլուրին մերձակա

¹¹ Grekyan 2014, 61-62, Tab. 1.

¹² Ögün 1970, 12-13. Garbrecht 1980, 310-312. Garbrecht 2004, 32-55. Belli 1988, 314-315. Salvini 2001, 150-153. figs 6-7.

¹³ Belli 1999, 22-23, figs 14-15.

¹⁴ Տե՛ս և հմնտ., միաժամանակ, Garbrecht 1980, 311. Garbrecht 2004, 53-54. Salvini 2001, 152.

¹⁵ Belli 1999, 22-24, figs 16-18; Garbrecht 2004, 52, Abb. 42.

¹⁶ Belli 1995, 358-365.

¹⁷ Belli 1994, 78.

¹⁸ Grekyan 2014, 80-84, Tab. 1.

տարածքները: Հրազդան գետից տարված նոր ջրանցքը, որին տրվել էր Ումեշինի անունը¹⁹, անցնում էր մոտ 400 մ-անոց ժայռափոր թունելով²⁰: Ընդ որում, ինչպես ժամանակին ենթադրել է Չարլզ Բըրնին, Ռուսա Արգիշթրոդին կարող էր անգամ խորացնել Հրազդանի ակունքը և լրացուցիչ ջուր վերցնել Սևանա լճից²¹:

Այդ նույն շրջանում Շարուր-Նախիջևանում անցկացվում է իր երկարությամբ երրորդ ուրարտական ջրանցքը՝ Ֆերիաթ-քանալը: Միայն ներկայիս Նախիջևանի ԻՀ տարածքում ջրանցքն ունեցել է 25-30 կմ երկարություն²²: Նման երկարությամբ մեկ այլ խոշորածավալ ջրաբաշխիչ համակարգ է անցկացվել Բաստամի շուրջը²³: Ք.ա. VII դ. Վանա լճի ավազանում կառուցված Մենգենեի ջրանցքն ունի 16-17 կմ երկարություն²⁴, Աշաղը Մեգրայի ջրանցքը ձգվում է 11-12 կմ և այլն²⁵:

Քննարկման մեկ այլ նյութ է Ուրարտում քյահրիզների գոյության հարցը²⁶: Թեև այստեղ կարծիքները տարամետ են, սակայն նույն դարաշրջանի Ասորեստանում քյահրիզների առկայությունն ամենևին չի բացառում, եթե չասենք՝ հաստատում է նման համակարգերի գոյության հնարավորությունը նաև Ուրարտում:

Այստեղ նշենք նաև, որ Ք.ա. VIII դ. վերջին – VII դ. առաջին կեսին են վերաբերում աստվածների համար զոհաբերություններ սահմանող այն բոլոր արձանագրությունները, որոնցում աստվածներից ակնկալվում է անձրև և լիաջուր ջրանցք²⁷: Կարելի է կարծել, որ սկսած Ռուսա Էրիմենայորդուց և հատկապես Արգիշտի Ռուսայորդու և Ռուսա Արգիշտորդու ժամանակ ջրի խիստ պակաս է զգացվել՝ արքաներին մղելով կատարելու նորանոր զոհաբերություններ՝ աստվածներից ակնկալելով առատ տեղումներ: Հետաքրքիր է նաև, որ ջրամբարներ կառուցելու մասին են հայտնում

¹⁹ КУКН, 421₄₋₁₅; СТУ I, А 12-81₄₋₁₅.

²⁰ Մուշեղյան 1971, 212-215: Եսայան 1982, 38:

²¹ Burney 1972, 183.

²² Այվազյան 1976, 91: Belli, Sevin 1999, 27-30, Res. 29-30.

²³ Kleiss 1970, 59-62, Abb. 32. Kleiss 1976, 34.

²⁴ Belli 2004, 337.

²⁵ Belli 2010, 85.

²⁶ Այս համակարգի մասին տե՛ս և հմմտ. Lehmann-Haupt 1926, 111-115. Laessøe 1951, 21-32. Belli 1984, 170. Garbrecht 2004, 14-19, Abb. 8-9. Çifci, Greaves 2013, 200. Հմմտ. Salvini 201, 143-155. Dalley 2001-2002, 446-448. Dalley 2005, 40-43.

²⁷ Арутюнян 2001, Nos 391, 407, 421 (այսուհետև՝ КУКН); СТУ I, А 11-1, 12-8, 14-1, 14-2.

միայն Ռուսա Էրիմենայորդու և Արգիշտի Ռուսայորդու արձանագրությունները²⁸, արքաներ, որոնց կառավարման շրջանն ընկնում է ինչ-որ տեղ Ք.ա. VIII դ. վերջին – VII դ. առաջին կեսին²⁹:

Երկրագործություն

Ինչպես թվում է՝ Ուրարտուում նկատվող ջրի պակասն էր պատճառը, որ երկրագործության մեջ անցում է կատարվում չորադիմացկուն և վաղահաս մշակաբույսեր աճեցնելուն: Այսպես, երկշարք և բազմաշարք գարու (*Hordeum distichon*, *Hordeum vulgare* L.) փոխարեն, որը հացահատիկային հիմնական մշակաբույսն էր Ուրարտուում և ընդհանրապես՝ ողջ Առաջավոր Ասիայում, սկսած Ք.ա. 3-րդ հազ. վերջերից, այստեղ սկսում են աճեցնել սովորական և աղվեսագի կորեկ (*Panicum miliaceum* L., *Setaria italica* L.P. Beauvois): Կորեկի ցանքսն արվում է տաք եղանակին՝ գարնան վերջերին, և ունի հասունացման կարճ շրջան: Այդ բույսը չորադիմացկուն է, ջերմասեր և աճում է նաև անջրդի հողերում³⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի մինչուրարտական շրջանի հուշարձաններում կորեկ գրեթե չի հանդիպում³¹: Մինչդեռ, պատկերը ճիշտ հակառակն է ուրարտական շրջանի համար: Կորեկ և կորեկի պաշարներ են հայտնաբերվել Կարմիր բլուրից³², Արգիշտիխինիլից³³, Այանցից³⁴, Էրեբունիից³⁵, Բաստամից³⁶, Հռոռմից³⁷ և այլն: Հետաքրքիր է, որ Այանցի ամրոցում (Ք.ա. VII դ.) Խալդի աստծուն ընծայված նվիրատվական կապարճները նույնպես լցված էին կորեկի հատիկներով³⁸:

Ուրարտուում տեղ գտած մեկ այլ փոփոխություն կարող էր լինել, ջրի անբավարարությամբ պայմանավորված, խաղողուտների համատարած չորա-

²⁸ КУКН, Nos 391, 406-407; СТУ I, A 11-1, 11-2, 14-1, 14-2.

²⁹ Ռուսա Էրիմենայորդու գահակալության շրջանի վերաթվագրության վերաբերյալ տե՛ս Գրեկյան 2017 23-37 (հղված գրականությամբ):

³⁰ Nesbitt, Summers 1988, 94. Murphy 2007, 88-90.

³¹ Туманян 1944, 78: Տե՛ս նաև Овсебян 2009, 29: Կարմիր բլուրի մինչուրարտական շրջանի բնակավայրից հայտնաբերված կորեկի մասին տե՛ս Мартиросян 1961, 16:

³² Туманян 1944, 76. Арутюнян 1964, 92-93, рис. 9-10.

³³ Гулканян 1966, 112-113, նկ. 6).

³⁴ Cocharro et al. 2001, 393. Solmaz 2013, 185-186, figs 5-8.

³⁵ Арутюнян 1964, 80.

³⁶ Hopf, Willerding 1988, 290-291, Taf. 17, Abb. 16, Taf. 44.

³⁷ Мирзоян и др. 1998, 48.

³⁸ Çilingiroğlu 2005, 34-35, Fig. 10.

ցումը: Այն փաստը, որ ուրարտական կենտրոններում կառուցված գինու մառանները Ք.ա. VII դ. համատարած օգտագործվել են այլ նպատակով՝ դրանցում ամբարելով հացահատիկ, կարող է լուրջ կովան դառնալ պնդելու համար, որ այդ շրջանում ստացված խաղողի բերքը չափազանց քիչ էր և ավելին, կարող էր օգտագործված լինել պարզապես որպես սնունդ³⁹:

Ջրի խնդիրն ուրարտական կենտրոններում և Ռուսայի քաղաքների հիմնադրումը

Ռուսա Արգիշթորդու օրոք նոր կենտրոնների հիմնադրումը սովորաբար բացատրվում է երկրում իրականացված վարչաքաղաքական վերափոխումներով: Մյուս կողմից, նոր հիմնադրված քաղաքներից առնվազն երկուսն ընկած են հին կենտրոնների մերձավորությամբ. «Թեյշեբայի քաղաքը» (Կարմիր բլուր) Էրեբունիից հեռու է մոտ 7 կմ: Ամենայն հավանականությամբ, Ռուսա Էրիմենայորդու կողմից կառուցված «Ռուսախինիլի Կիլբանիկային» մայրաքաղաք Տուշպայից հեռու է ընդամենը 4, իսկ Վերին անձավի արքայանիստ ամրոցից՝ մոտ 7 կմ: Հետևաբար, դժվար է ասել՝ այդ ի՞նչ գործառույթներ պետք է իրականացնեին նոր կենտրոնները, որը չէին կարող անել հները: Ավելին՝ Էրեբունին իր դիրքով և ամրացվածությամբ, ակնհայտորեն, գերազանցում էր նորակառույց «Թեյշեբայի քաղաքին», իսկ «Ռուսախինիլի Կիլբանիկային», ինչպես ենթադրվում է, անգամ զուրկ է եղել ամրություններից⁴⁰: Տուշպայի «արտաքին քաղաքի» հնարավոր ավերումը Թիգլաթպալասար III-ի կողմից Ք.ա. 735 թ. ևս չի կարող բացատրել Տուշպան լքելու և արքունիքն այստեղից դեպի «Ռուսախինիլի Կիլբանիկայի» կամ, ավելի շուտ, դեպի «Ռուսախինիլի Էիդուրուկայի» տեղափոխելու հնարավորությունը մի քանի պատճառով: Տուշպան, նախ և առաջ, անգամ Թիգլաթպալասարի արշավանքից հետո պահպանել էր իր նշանակությունը՝ որպես մայրաքաղաք առնվազն Ռուսա Սարդուրորդու և Արգիշտի Ռուսայորդու օրոք. ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները բավարար հիմք են տալիս նման եզրակացության համար⁴¹: Ավելին, «Ռուսախինիլի Էիդուրուկայից» հայտնաբերված մի տեքստում Տուշ-

³⁹ Մերձավորարևելյան զուգահեռների մասին տե՛ս Riehl 2009, 93-114. Riehl 2009, 221-222.

⁴⁰ Sevin 2006, 144.

⁴¹ Տե՛ս, օրինակ, Lanfranchi, Parpola 1990, Nos 3, 84-87, 91-92, 113 տեքստերը և այլն:

պան դեռևս հանդես է գալիս որպես «արքայական քաղաք» (URU LUGAL *!u.<špa>*)⁴²: Բացի այդ, ինչպես նշվեց, «Ռուսասխինիլի Կիլբանիկային», լինելով վարչական խոշոր կենտրոն, որի ծառայող և սպասարկող անձնակազմն անցնում էր 5500 հոգուց⁴³, զուրկ էր ամրություններից, և համեմատության եզրեր չկան Վանի միջնաբերդի հետ, ինչն անտրամաբանական է դարձնում ուրարտական այս կենտրոնի դիտարկումն իբրև տերության նոր մայրաքաղաք անգամ այն դեպքում, երբ վերջինիս հիմնադրումը դեռ վերագրվում էր Ռուսա Սարդուրորդուն⁴⁴: Այդ նույնը կարելի է ասել «Ռուսասխինիլի Էիդուրուկայիի» համար: Ռուսա Արգիշթորդու այս փառահեղ ամրոցն աչքի էր ընկնում իր հանդիսավորությամբ, արքայական նստավայր էր⁴⁵, այդուամենայնիվ, ավելի պաշտպանված չէր, քան ուրարտական որևէ այլ կենտրոն: «Զիուկունի երկրի Խալդիի քաղաքը» վերը նշված նոր կենտրոնների համեմատությամբ, թեև ուներ շատ ավելի ամուր բնական դիրք⁴⁶, սակայն այս քաղաքի հիմնադրումը ևս դժվար է բացատրել ռազմական անհրաժեշտությամբ: Ինչ վերաբերում է «Ռուսայի փոքր քաղաքին», որը, «փոքր» կոչվելով հանդերձ, իր տարածքով ամենախոշորն է ուրարտական ամրոցների թվում⁴⁷, ինչպես երևում է, սկզբնապես նախատեսված չէր ունենալու նման մասշտաբներ: Բաստամի ընդարձակումը և նոր պարսպաշարերի բարձրացումը մի քանի փուլով, ըստ երևույթին, երկրում իրադրության փոփոխության արդյունք էին դիտարկվում են նաև ուրարտական մնացյալ կենտրոններում այդ նույն շրջանում⁴⁸:

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ, ռազմական ներխուժման սպառնալիքը չէր, համենայն դեպս, որը ստիպեց հիմնադրելու այդ նոր քաղաքները: Այդ մասին կարող է վկայել նաև այն հանգամանքը, որ քննարկվող շրջանում բավական ջերմ հարաբերություններ էին հաստատվել Ուրարտուի և նրա երբեմնի ռիբելիոն թշնամու՝ Ասորեստանի միջև, անգամ ասորեստանյան արձանագրությունները հայտնում են երկու երկրնե-

⁴² Salvini 2012 (այսուհետև՝ CTU IV), CB Ay-2.

⁴³ КУКН, No. 412; CTU IV, CT Tk-1.

⁴⁴ Пиотровский 1959, 92. Арутюнян 1970, 280. Հմմտ. Burney, Lang 1971, 162. Zimansky 1985, 79.

⁴⁵ Çilingiroğlu, Salvini 2012, 99-112; CTU IV, 100.

⁴⁶ Burney 1957, 50-51. Burney 1998, 150-151, fig. 14.5-6.

⁴⁷ Ամփոփ տե՛ս և հմմտ. Kroll 2006-2008, 469.

⁴⁸ Տե՛ս Grekyan 2009, 98-126.

րի միջև հաստատված դաշինքի մասին⁴⁹: Դաշնակցային հարաբերություններ էին հաստատվել նաև տարածաշրջանում հայտնված էթնիկական նոր խմբերի՝ կիմմերների հետ, ինչի մասին ուղղակի վկայում են ասորեստանյան գուշակային տեքստերը⁵⁰, հարաբերությունները թերևս բավական սերտ էին նաև սկյութների հետ, որոնց անգամ տեսնում ենք ուրարտական ծառայության մեջ⁵¹: Ինչ վերաբերում է տեղի նվաճված/ենթակա բնակչությանը, ապա վերջինս, կարծես, արագորեն ինտեգրվում էր ուրարտական վարչակազմում ու բանակում, և պատահական չէ «էթնիկական» անուն կրող պաշտոնյաների ի հայտ գալն այդ շրջանի ուրարտական տեքստերում⁵²: «Ուրարտական» մշակույթի ծնունդն այն բովանդակությամբ, ինչպես որ ընկալվում է հայ հնագիտության մեջ⁵³, երկրում հաստատված յուրահատուկ «համախոհության» արդյունք կարող էր լինել:

Հետևաբար, թե՛ ռազմական, թե՛ անգամ վարչական հնարավոր փոփոխությունները դժվար թե խթան ծառայեին նման հսկայածավալ քաղաքաշինության համար: Այդ ամենը բացատրել նաև բնակչության աճով պայմանավորված նոր բնակավայրերի հիմնադրման անհրաժեշտությամբ՝ հազիվ թե իրատեսական լինի: Ուրարտական խոշոր կենտրոնները, որքան էլ որ դրանք «քաղաք» անվանենք, երբևէ չեն եղել մեծաթիվ բնակչության կենտրոնացման վայրեր, իսկ միջնաբերդին կից հիմնադրված բնակատեղին կոչված էր միայն սպասարկելու ամրոցի կարիքները: Քաղաք և քաղաքային կյանք այն բովանդակությամբ, ինչ Միջագետքում էր, Ուրարտոում չի ենթադրվում⁵⁴: Դրա փոխարեն, նոր կենտրոնների հիմնադրումը միանգամայն կարող էր տնտեսական կամ ավելի շուտ՝ էկոլոգիական դրդապատճառներ ունենալ:

Կարելի է կարծել, որ Կարմիր բլուրի հիմնադրումը Սևանա լճից սնվող Հրազդան գետի անմիջական ափին, Էրեբունիի գործառույթների տեղափոխումը Կարմիր բլուր կարող էր պայմանավորված լինել այն հանգամանքով, որ Էրեբունին ուներ ջրամատակարարման հետ կապված

⁴⁹ Borger 1956, 106 (Gbr. II iii 32). Leichty 2011, 79-80 (No. 33 Rev.? iii 32').

⁵⁰ Starr 1990, 22-24 (No. 18).

⁵¹ Меликишвили 1954, 316, 364. Wartke 1993, 70.

⁵² CTU IV, CT Kb-1 Ro₁₀.

⁵³ Հմայակյան 1995, 105-106: Avetisyan, Bobokhyan 2012, 373-378.

⁵⁴ Grekyan 2017, 121-125.

խնդիրներ⁵⁵, և անգամ ոչ տևական երաշտի դեպքում քաղաքը կանգնելու էր ոռոգման ջրի լրջագույն պակասի առջև⁵⁶: Մինչդեռ, Կարմիր բլուրի շրջակա հողերը ոռոգելու համար Հրազդանից անցկացված ջրանցքը գետից վերցնում էր վայրկյանում մոտ 4 մ³ ջուր⁵⁷, ինչն ավելին է, քան «Մենուայի ջրանցքի» ստացած ջուրը Վերին Մժնկերտի աղբյուրներից՝ 2-3 մ³ ծավալով⁵⁸: Ակնհայտ է, որ քաղաքի տարածքի ընտրության համար վճռորոշ նշանակություն է ունեցել մշտական հոսք ունեցող Հրազդան գետի մերձավորությունը: Մատչելի ջրի աղբյուրների գործոնը ակնհայտ երևում է նաև Ք.ա. VII դ. հիմնադրված ուրարտական մյուս խոշոր կենտրոնների տարածքի ընտրության դեպքերում⁵⁹:

Տնտեսական ճգնաժամը

Ուրարտում նկատվող ջրի տևական պակասը բավական էր, որ պետության համար լրջագույն խնդիրներ հարուցեր: Պալատական/տաճարային տիպի պետության համար վերաբաշխման հիմնական միջոց հանդիսացող հացահատիկի պակասը խնդիրներ էր առաջացնելու, առնվազն, պետական հողերում բնակեցված երկրագործ բնակչությանը կերակրելու առումով: Դրա հետևանքը կարող էր լինել երկրագործ համայնականների կամ հողին ամրացված կախյալների զանգվածային փախուստը պետական հողերից: Այդ առումով, կարող է հարց առաջանալ, թե՛ արդյո՞ք Շուբրիայում ապաստանած ուրարտացիները, որոնց մասին հայտնում է ասորեստանյան արքա Ասսարհադդոնը (Ք.ա. 680-669 թթ.) Աշշուր աստծուն ուղղված իր «նամակում», հենց այդ փախստականները չէին, որոնց Ռուսան շուբրիական արքայից պահանջել էր վերադարձնել և ստացել էր վիրավորական մերժում⁶⁰: Իսկ Շուբրիան փախստականների համար նախկինում ևս ապաստան էր ծառայել⁶¹: Հետաքրքիր է, որ քաղցի և սովի պատ-

⁵⁵ Оганесян 1980, 125, նկ. 93: Էրեբունիի ջրամատակարարման մասին տե՛ս և հմմտ. նաև Մուշեղյան 1971, 208-212. Агаханян, Мартиросян 1984, 194-198.

⁵⁶ Էրեբունիի լճումը ջրի խնդրով է պայմանավորում նաև Չարլզ Բըրնին (տե՛ս Burney 1972, 183).

⁵⁷ Մուշեղյան 1971, 212:

⁵⁸ Garbrecht 1980, 308-310. Garbrecht 2004, 19-31, Abb. 10, 12-15, 20. Belli 1997, 11-13. Salvini 1992, 67-80. Հմմտ. Kuşlu, Şahin 2009, 2110 (6-10 մ³).

⁵⁹ Grekyan 2009, 67-68.

⁶⁰ Borger 1956, 106 (Gbr. II iii 28-30). Leichty 2011, 79-80 (No. 33 Rev.? iii 28'-30').

⁶¹ Տե՛ս, օրինակ, Lanfranchi, Parpola 1990, Nos 35, 52 տեքստերը ևն:

ճառով դեպի Շուբրիա փախած ասորեստանցիների մասին են վկայում նաև ասորեստանյան տեքստերը⁶²:

Սկզբնապես, աշխատուժի պակասը պետությունը կարծես թե փորձել է լուծել նորանոր գերեվարություններով կամ հարկադիր վերաբնակեցումներով: Ռուսա Արգիշթորդու կողմից տարբեր ուղղություններով ձեռնարկված արշավանքների նպատակներից մեկը, կարելի է կարծել, պետական լքված հողերը աշխատուժով ապահովելն էր, և այն փաստը, որ արքայի արձանագրություններում որպես ձեռքբերում է նշվում ոչ թե տարածքային նվաճումների, այլ տարբեր երկրներից «տղամարդ ու կին» բերելու և «ամրոց(ներ)ում ու քաղաքներում» բնակեցնելու մասին, կարող է լինել դրա վկայությունը⁶³:

Հավանաբար, համատարած փախուստն ու աշխատուժի խիստ կարիքն էր պատճառը, որ ուրարտական արքա Ռուսա Էրիմենայորդին ստիպված է լինում դիմելու թերևս աննախադեպ քայլի՝ որպես աշխատուժ օգտագործելու տերության մայրաքաղաքի բնակչությանը՝ այսպես կոչված, «Տուշպայի որդիներին»: Արքայի թողած Քեշիշ-գյուլ +Գյովելեքի և Սավաջըքի կոթողներում ասվում է.

Տ[իթա]rubi ^{LU}DUMU-še ^{URU}ušpainsi uruluni isi KI^{T/M} m^rusaljinakai e'a inuš[i ʃ]uini esi guni quldin[i ʃu]li manu «...բերեցի Տուշպայի որդի(ներ)ին մշակելու/փորելու (") այս հողը Ռուսախինիլիի առջև և այս ծովի տարածքը, (որ) իրոք, ամայի էր (և) չոր»⁶⁴:

Ի հայտ եկած խնդիրները ուրարտական պալատական-տաճարային տնտեսական համակարգը դարձրեց անկենսունակ: Եթե պետությունը չէր կարողանում միջոցներ կուտակել՝ կատարելու վերաբաշխման իր գործառույթները կամ այն իրականացնում էր մասամբ, ապա որպես արդյունք ունենալու էր անհնազանդություն, փախուստ, սով և մահ. ուշագրավ է, որ այդ շրջանում բնակչության լայն զանգվածներ, դատելով համայնական դամբարանների ոսկրաբանական նյութից, տառապել են թերսնումից: Մեծ

⁶² Grayson 1991, 202 (A.0.101.1: 7-8), 243 (A.0.101.17: ii 21-24).

⁶³ Տե՛ս CTU I, A 12-1 VI₁₀-VII₁.

⁶⁴ CTU I, A 14-1 Ro₄₄₋₄₈. Տե՛ս նաև Սավաջըքի կոթողի նույն հատվածը (CTU I, A 14-2 Ro₄₄₋₄₉). «Տուշպայի որդիները» հիշատակվում են արձանագրության այլ հատվածում ևս՝ քիչ հասկանալի համատեքստում (տե՛ս KUKN, No. 391_{x+15-17}; CTU I, A 14-1 Ro₄₈₋₅₀; A 14-2 Ro₄₉₋₅₀ – A 14-2 I. d.₁₋₃. Ընթերցման վերաբերյալ տե՛ս և հմմտ. Дьяконов 1963, 71, 88. Կարապոյզյան 1976, 104-105:

թիվ է կազմել հատկապես մանուկների և երեխաների մահացությունը⁶⁵: Երկրում տիրող սովի մասին կարելի է դատել այն փաստից, որ Այանցի արտաքին քաղաքում բացված ուշ ուրարտական շրջանի՝ բավական անկանոն և հապճեպ կառուցված տներից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ շան ոսկորներ, որոնց միսն օգտագործվել է որպես սնունդ⁶⁶: Այստեղ հիշենք նաև այն, որ ուրարտական ամրոցների մառանները տերության կործանման նախաշեմին հիմնականում դատարկ էին⁶⁷:

Ապաքնակեցում

Ինչպես երևում է, պալատական/տաճարային տնտեսություններից մարդկանց զանգվածները ձգտել են հեռանալ դեպի նախալեռնային կամ լեռնային գոտիներ: Պալատի/տաճարի հետ կապված երկրագործ բնակչությանը, արդեն տերության փլուզման նախաշեմին կամ փլուզումից հետո, թերևս գոյատևելու անհնարինության պատճառով, հետևել են նաև նրանք, ովքեր ուրարտական պետականության կրողներն էին, կանվանենք նրանց «ուրարտացիներ», «բիայնացիներ», թե կտանք մեկ այլ անուն: Ակնհայտ է, որ ուրարտական «հարթավայրային քաղաքակրթությունը», որը չէր ձգտում բարձրանալ Ճ.մ. 2000 մ բարձր ընկած գոտիներ, այժմ ձգտում է դեպի վեր՝ իր հետ լեռներ տանելով նաև իր ավանդույթները և փորձելով հիմնավորվել այդտեղ: Ք.ա. VII դ. վերջ – VI դ. մի քանի հուշարձաններ, որոնք, անկասկած, կառուցվել են ուրարտական ճարտարապետության ոգով, հիմնվել են 2000 մ նշածողից բարձր գոտիներում⁶⁸:

Այդ նույն երևույթը դիտարկվում է նաև Ուրարտուի երկրագործական կարևոր շրջաններից մեկում՝ Շիրակի դաշտում: Այստեղ գտնվող Հոռոմի խոշոր ամրոցը լքվում է⁶⁹, փոխարենը՝ վերաբնակեցվում է Հոռոմից մոտ 20 կմ դեպի հարավ-արևելք ընկած ուշբրոնզեդարյան Ծաղկահովտի բարձրադիր բնակավայրը, որը լքված էր ուրարտական իշխանության

⁶⁵ Վանի մոտ բացված և ուրարտական շրջանով թվագրվող դամբարանադաշտի ոսկրաբանական նյութի վերլուծության համաձայն, մանուկների և երեխաների մահացությունը կազմել է շուրջ 45 տոկոս: Եվս մոտ 23 տոկոս է կազմել կանանց մահացությունը (տե՛ս Yigit et al. 2005, 52, տախտակ 52, աղ. 1):

⁶⁶ Stéu Stone 2008, 162-163:

⁶⁷ Stéu, օրինակ, Piotrovskiy 1952, 19-20: Çilingiroğlu 2011, 356:

⁶⁸ Grekyan 2014, 73 (հղված գրականությամբ):

⁶⁹ Kohl, Kroll 1999, 244. Badaljan et al. 1997, 227.

շրջանում⁷⁰: Ակնհայտ է, որ տեղի է ունենում բնակչության կենտրոնացում նախալեռնային/լեռնային գոտիներում: Այանցի «արտաքին քաղաքի» լքվելը⁷¹, միգրացե, կարելի է դիտարկել հենց այս համատեքստում:

Ապարնակեցման հետևանքները պատկերացնելու համար կարող ենք բերել հնագիտորեն առավել լավ ուսումնասիրված հյուսիս-արևմտյան Իրանի երբեմնի ուրարտական տարածքների օրինակը: Այստեղ գտնվող ավելի քան 70 ամրոցների և բնակավայրերի ճնշող մասը ուշ ուրարտական շրջանում լքվել է, ընդամենը տասը-տասներկու հնավայր է, որ ցույց է տալիս հետագա բնակության թռուցիկ հետքեր⁷²:

Զուգահեռներ

Ք.ա. VIII դ. վերջ – VII դ. Ուրարտում տեղ գտած երևույթները դիտարկվում են նաև Առաջավոր Ասիայի այլ երկրներում, նախ և առաջ՝ Ասորեստանում: Այս շրջանի ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում հաճախակի են դառնում ջրի խնդրի արժարժումը և արքաների՝ այն լուծելուն ուղղված ջանքերի նկարագրությունն ու փառաբանումը: Դրանցից առաջինը Ասորեստանում Սինախերիբի (Ք.ա. 705-681 թթ.) և Ասսարհադրոնի իշխանության շրջանում իրականացված խոշորածավալ հիդրոշինարարական աշխատանքներն էին⁷³: Միայն Սինախերիբի իշխանության շրջանում կառուցվում է 18 ջրանցք՝ 150 կմ ընդհանուր երկարությամբ, որոնցից մեկը՝ 55 կմ ձգվող Խիննիսի ջրանցքն անվանակոչվում է արքայի անունով (*Patti Sin-ahle-eriba*)⁷⁴: Ընդ որում, եթե Սինախերիբի իրականացրած հիդրոշինարարական առաջին ծրագրերը⁷⁵ կարելի է ինչ-որ տեղ փոխկապակցել Նինվեի վերակառուցման և ընդարձակման հետ⁷⁶, ապա ասորեստանյան արքայի՝ քիչ ավելի ուշ շրջանում թողած մի քանի արձանագրություն-

⁷⁰ Smith et al. 2004, 28.

⁷¹ Zimansky 2005, 239.

⁷² van Loon 1979, 370. Kroll 2004, 47.

⁷³ Ասորեստանում իրականացված՝ Ք.ա. VII դ. ջրանցքաշինության մասին տե՛ս Reade 1978, 61-66. Reade 1978, 157-175. Bagg 2000, 169-229. Bagg 2000, 316-320, fig. 3. Dalley 2001-2002, 451-455.

⁷⁴ Reade 1978, 47-48; Bagg 2000, 212-224. Bagg 2000, 318-320. Ur 2005, 335-341, pic. 16-18.

⁷⁵ Հմմտ., օրինակ, Ք.ա. 695, 694 և 691 թթ. կազմված՝ Սինախերիբի արձանագրությունները [տե՛ս Grayson, Novotny 2012, 123-124 (No. 16 viii 15-28), 144-145 (No. 17 viii 22-45), 159-160 (No. 18 viii 1'-12')]:

⁷⁶ Frahm 2008, 15-17.

ներ միանգամայն առանձնանում են իրենց բովանդակությամբ և հիդրոշինարարական աշխատանքների իրականացումը բացատրում են բնակչության ունեցած ջրի խիստ կարիքով⁷⁷: Սա շատ տարօրինակ է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Նինվեի շրջանն ընկած է բնական տեղումների այնպիսի նշագծում (տարեկան մոտ 400 մմ), որը միանգամայն թույլ է տալիս զբաղվելու երկրագործությամբ առանց արհեստական ոռոգմանը դիմելու⁷⁸:

Սինախերիբին հաջորդած Ասսարհադդոնը հայտնում է Վերին Ջաբ գետից դեպի Կալխու ձգվող և նախկինում ամայացած Թեբիլթու ջրանցքի վերակառուցման մասին⁷⁹: Նոր ջրանցքներ են անցկացվում Կալխուի և Էրբիլի մերձավորությամբ⁸⁰: Լայնածավալ աշխատանքներ են իրականացվել նաև Ասորեստանի միջնաշխարհից դուրս՝ ասորեստանյան նահանգային կենտրոններից Դուր-Կատլիմուի մերձավորությամբ (Թեյլ Շեյխ Խամադ հնավայրը, հյուսիսարևելյան Սիրիա) և այլուր⁸¹: Հետաքրքիր է, որ տեղի ջրանցքների անցկացումը նույնպես թվագրվում է Ք.ա. VIII դ. վերջ – VII դ.⁸²:

Քյահրիզների համակարգի ի հայտ գալն Ասորեստանում Սինախերիբի օրոք⁸³ նույնպես վկայում է ջրի խնդրի գոյության մասին: Այդ նույնը կարելի է ասել շադուֆների մասին, որի տեխնոլոգիան, ամենայն հավանականությամբ, ասորեստանցիները ներմուծել էին Եգիպտոսից⁸⁴: Դա թույլ էր տալու ջուր վերցնել Տիգրիսից, որի խորը և ուղղաձիգ ավերով հունը ոռոգման համար անմատչելի էր դարձնում գետի ջրերը⁸⁵:

Ասորեստանյան առաջին ջրամբարները ևս կառուցվում են այս շրջանում⁸⁶: Թե՛ Ուրարտուում և թե՛ Ասորեստանում տեղ գտած այս բուռն հիդրոշինարարությունը հիշեցնում է խեթական տերության գոյության վերջին շրջանը, երբ միայն խեթական արքա Թուդխալիաս IV-ը (Ք.ա. 1240-

⁷⁷ Grayson, Novotny 2014, 310-317 (No. 223 5b-7). Bagg 2000, 348-353 (Nr. 45-46). Տե՛ս նաև Bagg 2000, 316-317: Այլ տեսակետի վերաբերյալ տե՛ս և հմմտ. Reade 1978, 173-175:

⁷⁸ Bagg 2000, 303-304, Fig. 2. Paulette 2012, 173.

⁷⁹ Borger 1956, 35-36 (Klch. C). Leichty 2011, 169-170 (No. 87).

⁸⁰ Bagg 2000, 225.

⁸¹ Kühne 1990, 15-30. Kühne 1995, 82. Morandi Bonacossi 2000, 384.

⁸² Kühne 1990, 22. Kühne 1995, 82.

⁸³ Burney 1972, 181. Տե՛ս և հմմտ. Dalley 2001-2002, 448-451:

⁸⁴ Սինախերիբի իշխանության շրջանում շադուֆների կիրառության և այլ «նորարարությունների» մասին տե՛ս Tamburrino 2010, 36-38:

⁸⁵ Bagg 2000, 309-310.

⁸⁶ Reade 1978, 64, Fig. 8a/b; Lamprichs 1997, 228.

1220 թթ.) կառուցում է 10-ից ավելի ջրամբարներ՝ կանխելու համար ջրի նկատվող պակասը Ք.ա. XII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամին ընդառաջ⁸⁷: Խոսքը բնակլիմայական փոփոխությունների առաջ բերած ճգնաժամի մասին է, որը հանգեցրեց խեթական տերության կործանմանը (տե՛ս ստորև):

Երկրորդ զուգահեռը վերաբերում է երաշտադիմացկուն մշակաբույսերի և մասնավորապես՝ կորեկի լայն օգտագործմանը երկրագործության մեջ: Եթե կորեկը հին Առաջավոր Ասիայում ընդհուպ մինչև ուշ բրոնզի դար քիչ է հանդիպում և վկայված է ընդամենը մի քանի հնավայրերում, ապա Ք.ա. VII-VI դդ. այն արդեն հայտնի էր Առաջավոր Ասիայի գրեթե ողջ տարածքից⁸⁸:

Երրորդ զուգահեռը տեսնում ենք քաղաքաշինական նոր ձեռնարկումներում: Խոսքը, նախ և առաջ, արքայանիստ Կար-Թուկուլթի-Նինուրտա քաղաքի կառուցման մասին է Ասորեստանի արքա Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի կողմից (Ք.ա. 1234-1197 թթ.): Հետաքրքիր է, որ ասորեստանյան նոր մայրաքաղաքը գտնվում էր Աշշուրի մերձավորությամբ՝ նրանից ընդամենը 3 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, ինչը շատ է հիշեցնում ուրարտական զուգահեռները: Կար-Թուկուլթի-Նինուրտայի մերձավորությունը Աշշուրին, մի կողմից, մյուս կողմից, քաղաքի՝ ինքնուրույն վարչաքաղաքական դերակատարության բացակայությունը⁸⁹ մղում է քաղաքի հիմնադրման համար որոնելու այլ դրդապատճառներ: Հաշվի առնելով, որ Կար-Թուկուլթի-Նինուրտան, ի տարբերություն Աշշուրի, կառուցված էր երկրագործության համար բարենպաստ գոտում, որի ոռոգման համար արքան անցկացրել էր նաև ասորեստանյան առաջին ջրանցքներից մեկը՝ *Pattu-mēšari*-ն⁹⁰, ապա մայրաքաղաքի տեղափոխությունը դեպի երկրագործական գոտի կարելի է պայմանավորել այս նույն շրջանում Առաջավոր Ասիայում դիտարկվող ջրի պակասով և հողերի ոռոգման համար ջրի հնարավոր աղբյուրների մատ-

⁸⁷ Emre 1993, 1-42. Nossov 2008, 50-51. Kuşlu, Şahin 2009, 2110.

⁸⁸ Nesbitt, Summers 1988, 94. Riehl, Nesbitt 2003, 306.

⁸⁹ Gilibert 2008, 181-183.

⁹⁰ Grayson 1987, 270 (A.O.78.22: 45-48).

չելիությամբ⁹¹: Այդ մասին է կարծես ակնարկվում քաղաքի հիմնադրմանը վերաբերող արքայական արձանագրություններից մեկում⁹²:

Հետաքրքիր է, որ Ասորեստանի արքայի կողմից նստավայրի նոր տեղափոխությունը վերստին տեղի է ունեցել մի շրջանում, որն իր վրա էր կրում կլիմայական փոփոխությունների կնիքը: Խոսքը, այս դեպքում, վերաբերում է Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի կողմից (Ք.ա. 884-858 թթ.) Կալխուի ընտրությանը՝ որպես նոր մայրաքաղաք: Այս անգամ ևս քաղաքի վերակառուցման հետ միաժամանակ անցկացվում է նոր խոշոր ջրանցք՝ *Pattihjegalli*-ն, որն ուներ կարևոր տնտեսական նշանակություն⁹³:

Կարծում ենք, որ ինչպես Կար-Թուկուլթի-Նինուրտայի և Կալխուի դեպքում, այնպես էլ՝ Սինախերիբի կողմից Նինվեի՝ որպես արքայական նոր նստավայրի ընտրության գործում կարևոր դերակատարություն էր ունենալու այդ քաղաքի դիրքը երկրագործական բարենպաստ գոտում: Նինվեի շրջանը հնարավոր էր ոռոգել հյուսիսզագրոսյան և արևելատարածության լեռներից սկիզբ առնող և քաղաքի միջով հոսող Խոսր գետը թափվող ջրանցքների ջրերով, չհաշված՝ մշտական հոսք ունեցող Տիգրիսի մերձավորությունը⁹⁴: Ինչ վերաբերում է Սարգոն II-ի կողմից նոր նստավայրի՝ Դուր-Շարրու-ուկինի կառուցմանը, ապա, ինչպես հայտնի է, այդ քաղաքն ըստ էության, կյանք չստացավ, մի կողմից, Սարգոնի անսպասելի զոհվելու պատճառով, մյուս կողմից, հնարավոր է՝ այն լքեց Սինախերիբը միանգամայն գործնական նկատառումներով. քաղաքը, ինչպես երևում է, դեռևս չէր ապահովվել ջրով⁹⁵:

Փաստորեն, ասորեստանյան արքաների կողմից ջրանցքաշինական բոլոր ձեռնարկումները համընկել են արքունի նստավայրի տեղափոխության հետ: Մյուս կողմից, դրանք իրականացվել են այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ աղբյուրները վկայում են ջրի պակասի մասին⁹⁶: Այդ առումով թե Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի, թե Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի կառա-

⁹¹ Այս առումով տե՛ս և հմնտ. նաև Kühne 2000, 271-272. Gilibert 2008, 183 և pic. 1: Թուկուլթի-Նինուրտայի իրականացրած հիդրոշինարարական աշխատանքների մասին տե՛ս Bagg 2000, 36-44. Bagg 2000, 307-311, Fig. 3:

⁹² Grayson 1987, 273-274 (A.O.78.23: 88-109).

⁹³ Bagg 2000, 95-101. Bagg 2000, 311-314, Figs. 3-4.

⁹⁴ Reade 2000, 389-390.

⁹⁵ Bagg 2000, 314-315.

⁹⁶ Հմնտ. Kühne 1995, 72:

վարման շրջանները համընկնում են Ք.ա. XII-IX դդ. ճգնաժամի փուլին⁹⁷: Կարծես, Սինախերիբը նույնպես իշխել է այդպիսի մի շրջանում՝ փորձելով իր հսկայաձավալ հիդրոշինարարական ձեռնարկումներով դիմագրավել կլիմայական փոփոխությունների առաջ բերած մարտահրավերները:

Չորրորդ զուգահեռը վերաբերում է աշխատուժին: Փախստականներին վերաբերող՝ Ասորեստանի արքա Ասսարհադդոնի՝ վերը հիշված տեքստում միաժամանակ նշվում է նաև Շուբրիայում ապաստանած մեծաքանակ ասորեստանցիների մասին: Թեև աղբյուրը հայտնում է, որ նրանց շարքերում եղել են նաև բարձրաստիճան պաշտոնյաներ⁹⁸, սակայն, հագիվ թե ճիշտ լինի բոլոր փախստականներին անխտիր համարելու Ասորեստանի արքայի քաղաքական հակառակորդներ⁹⁹: Փախստականների թվում էին, և դա ասորեստանյան աղբյուրները չեն էլ թաքցնում, նաև մարդիկ, որոնք փախչում էին պայմանական հողատիրական համակարգ հանդիսացող *ilku*-ծառայությունից¹⁰⁰, ըստ երևույթին՝ պետական հողերի վրա գոյատևելու անհնարինությունից դրդված:

Նորասորեստանյան տեքստերում նույնպես տվյալներ են պահպանվել Ասորեստանում ի հայտ եկած տնտեսական խնդիրների մասին: Մասնավորապես, Ք.ա. VII դ. կեսերից սկսած գարու համար անսովոր բարձր գներ¹⁰¹ և անբերրիության տարիներ են նշվում ասորեստանյան որոշ տեքստերում¹⁰²: Պարզվում է, որ մեծաթիվ բնակիչներ ստիպված էին գոյատևել պալատի կամ տաճարների շտեմարաններից պարտքով վերցված հացահատիկի շնորհիվ¹⁰³: Ք.ա. 650-ական թթ. երկրում տիրող երաշտի և սովի մասին են հայտնում թե՛ ասորեստանյան, և թե՛ բաբելոնյան տեքստերը¹⁰⁴: Այս նույն շրջանի ասորեստանյան տեքստերում կարելի է գտնել տեղեկություններ նաև կենդանիների զանգվածային անկման մասին¹⁰⁵:

⁹⁷ Weiss 1982, 182. Kirleis, Herles 2007, 31.

⁹⁸ Borger 1956, 102 (Gbr. I 3). Leichty 2011, 79-80 (No. 33 Obv.? ii 3).

⁹⁹ Հմմտ., օրինակ, MacGinnis, Matney 2009, 13.

¹⁰⁰ St'u, նաև, Lanfranchi, Parpola 1990, No. 35, 52, և այլն:

¹⁰¹ Deller 1964, 260-261.

¹⁰² Տեքստային հղումների և մեկնաբանության մասին տե՛ս Eph'al 2009, 125-127:

¹⁰³ Ponchia 1990, 39-60.

¹⁰⁴ Schneider, Adali 2014, 438-439.

¹⁰⁵ Fales 1995, No. 94.

Իրերին այս տեսանկյունից նայելիս ամենևին տարօրինակ չի թվում, որ այս շրջանում ասորեստանյան ընտանիքներում նկատվում է անդամների թվի կտրուկ անկում՝ միջինը 1/3-ով¹⁰⁶: Ասորեստանյան պակասավոր տեքստերից մեկում, որը ներկայացնում է բնակչության վերահաշվարկ, նշվում է, մի դեպքում, 189 մարդու բացակայության մասին՝ 760 հոգուց, մյուս դեպքում՝ 334 «բացակաների» մասին՝ 1020-ից: Նույն տեքստի մեկ այլ հատվածում նշվում է 525 «բացակաների» մասին¹⁰⁷: Սա կարող էր լինել թե փախուստների, և թե մահացությունների արդյունք¹⁰⁸:

Միաժամանակ, ակնհայտ է դառնում, որ պետությունն ունեցել է աշխատող ձեռքի խիստ կարիք՝ ստիպված լինելով երկրագործական աշխատանքներում օգտագործելու աշխատուժի ամեն մի աղքյուր, անգամ պալատի հետ կապված տարբեր մասնագիտությունների տեր անձանց (դերձակներ, խոհարարներ և այլն)¹⁰⁹: Այդուհանդերձ, հողերի մոտ կեսը մնացել է անմշակ¹¹⁰:

Եվ, վերջապես, **հինգերորդ** զուգահեռը վերաբերում է ապաբնակեցմանը: Ինչպես վերը նշեցինք, ուրարտական՝ ըստ էության, բոլոր խոշոր կենտրոնները ավերվում են և լքվում, դրանց հետ կապված երկրագործական շրջանները՝ ապաբնակեցվում: Այս իրավիճակը միանգամայն համահունչ է Ք.ա. XII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամի հետ: Օրինակ, Ք.ա. XIII դ. Միկենյան Հունաստանը համակած ճգնաժամի հետևանքով նրա բնակավայրերի ճնշող մասը լքվում է: Միայն Մեսսենեն Պելոպոննեսում կորցնում է իր բնակչության ավելի քան 90 տոկոսը: Այդ նույն շրջանում ապաբնակեցվում է խեթական տերության ողջ միջնաշխարհը և այլն¹¹¹:

Ինչպես երևում է, այդ նույն երևույթը տեղ է գտել նաև Ասորեստանում: Վերևում արդեն անդրադարձանք ասորեստանյան տարածքներից նկատվող զանգվածային փախուստներին: Հնագիտական հետազոտությունները ևս վկայում են, որ Ք.ա. VII վերջերին Ասորեստանի հիմնական երկրագործական գոտիներում՝ Խաբուր և Բալիխ գետերի ավազանում

¹⁰⁶ Galil 2007, 346, Tab. 33-34.

¹⁰⁷ Fales, Postgate 1995, No. 159.

¹⁰⁸ Galil 2007, 352.

¹⁰⁹ Fales, Postgate 1995, No. 201 I: 32, 41-42, No. 202 II; 16'-17', ևն:

¹¹⁰ Galil 2007, էջ 348.

¹¹¹ Desborough 1975, 663-671. Косян 1998, 45-52. Քոսյան 1999, 126-127, 182-183, քարտեզ 2:

(Զագիրա) ընկած բնակավայրերի ճնշող մասն այլևս անբնակ էր¹¹²: Ասորեստանի նահանգային խոշոր կենտրոնները, ինչպիսիք էին Թիլ-Բարսիպը (Թեյլ Ահմար) և Թուշասնը (Ջիյարեթ Թեփե), լքվում են խաղաղ կերպով¹¹³:

Մյուս կողմից, տեղի է ունենում ասորեստանյան ավանդույթների տեղափոխություն դեպի լեռնային շրջաններ: Այն փաստը, որ Ասորեստանի դեմ պայքարող նորբաբելոնյան բանակը Ք.ա. 611 թ. արշավում և գրավում է Թուշասնն ու Շուբրիան¹¹⁴, իսկ Խառանի համար մղվող մարտերի ընթացքում՝ Ք.ա. 609 թ., արշավում նաև դեպի Իզալլա, հրդեհում ինչ-որ լեռնային ամրոցներ և վտարում ասորեստանյան (՞) արքայի հաստատած կայազորները՝ հասնելով մինչև «Ուրարտուի մարզը»¹¹⁵, կարող է լինել դրա վկայությունը:

Էթնիկական տեղաշարժեր

Ամփոփ անդրադառնանք կլիմայական փոփոխությունների հետևանքով տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերին: Հայտնի է, որ հին Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ վկայված՝ բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը փոխկապակցված էին կլիմայական գործոնների հետ. կարելի է նշել կուտիների արշավանքները դեպի Աքքադ և Աքքադի թագավորության կործանումը, խուիների նոր ալիքն ու լայն տարածումը Սիրիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Միջագետքում Ք.ա. XVIII-XVII դդ., հյուքսոսների արշավանքները դեպի Եգիպտոս և Միջին թագավորության կործանումն այդ օտարականների կողմից¹¹⁶: Այլ օրինակներից են Ք.ա. XII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամի հարուցած՝ բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը՝ ի դեմս «Ծովի ժողովուրդների», որոնց տեսնում ենք Փոքր Ասիայի հարավում և լևանտյան տարածքներում¹¹⁷, կամ մուշկերի և արեշ-լայցիների հայտնվելը Հայկական լեռնաշխարհի հարավում այդ նույն շրջանում և այլն¹¹⁸:

¹¹² Bunnens 1997, 28. Kuhrt 1995, 239. Ur, Wilkinson 2008, 309. MacGinnis, Matney 2009, 14-15: Հմմտ. Kühne 1995, 83.

¹¹³ Bunnens 1997, 28. MacGinnis, Matney 2009, 14-15:

¹¹⁴ Parpola 2008, 13-14. Հմմտ. Glassner 2004, 222-223 (No. 22: 53-55).

¹¹⁵ Glassner 2004, 224-225 (No. 22: 66-75).

¹¹⁶ Ամփոփ տե՛ս Քոսյան 1998, 127-128:

¹¹⁷ Sandars 1978. Քոսյան 1999, 92-97: Issar, Zohar 2007, 167-176.

¹¹⁸ Տե՛ս, օրինակ, Grayson 1991, 14 (A.O.87.1: i 62-88), 33 (A.O.87.2:18-22): Պատմահնագիտական վերլուծության համար տե՛ս Քոսյան 1999, 155-167:

Ք.ա. VIII դ. վերջերից սկսվում են կիմմերական արշավանքները, որոնց այնուհետև հանդիպում ենք Առաջավոր Ասիայի գրեթե ողջ տարածքում՝ Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիա, Իրանական բարձրավանդակ և Լևանտ¹¹⁹: Ք.ա. VII դ. առաջին քառորդին հայտնվում են սկյութները՝ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում մի պահ խաղալով լրջագույն դերակատարություն¹²⁰: Եսիստ ակտիվանում են մարերն Իրանական բարձրավանդակում¹²¹, որտեղ նկատվում է նաև բնակչության շարժունակության կտրուկ աճ, իսկ մարական կենտրոններն այստեղ ինչ-որ ժամանակ անց լքվում են¹²²: Այս համատեքստում անհնար է շրջանցել նաև քննարկվող շրջանի կարևորագույն իրադարձություններից մեկը՝ հունական մեծ գաղութացումը, ընդ որում, գաղութացման հիմնական փուլը տեղ է գտել հենց Ք.ա. VII դ.¹²³:

Այս բոլոր տեղաշարժերի դրդապատճառը կարող էր լինել կլիմայի չորացումը, ինչպես ժամանակին առաջարկել է նաև Չարլզ Բըրնին կիմմերների և սկյութների տեղաշարժերի դեպքում¹²⁴: Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, ապա այստեղ ևս կարելի է տեսնել տեղաշարժերի մի քանի ուղղություն՝ Փոքր Ասիայի արևելյան՝ վերինեփրատյան տարածքներից դեպի Հայկական լեռնաշխարհ (Թիլ-Գարիմնու/Տուն Թորգոմա)¹²⁵, մարերի/իրանական ցեղերի հնարավոր շարժումը դեպի մերձարաքսյան գոտիներ, որոնց դեմ էր, հավանաբար, Արգիշտի Ռուսայորդու հեռավոր արշավանքը Կասպից ծովի ուղղությամբ¹²⁶, սկյութների կամ ավելի ճիշտ՝ սկյութա-էթիունյան համագործակցության լայն ակտիվությունը լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տարածքում, որոնք էլ, ինչպես կարծում ենք, վերջին հարվածը հասցրեցին ուրարտական երեքացող տերությանը¹²⁷:

¹¹⁹ Diakonoff 1992, 168-193. Քոսյան 1999, 240-254. Grekyan 2014, 158.

¹²⁰ Տե՛ս, օրինակ, Дьяконов 1994, 108-109.

¹²¹ Տե՛ս, օրինակ, Diakonoff 1985, 101-109.

¹²² Տե՛ս, օրինակ, Stronach 2003, 236. Stronach, Roaf 2007, 217-218.

¹²³ Graham 1982, 160-162.

¹²⁴ Burney 1972, 185.

¹²⁵ Քոսյան 1999, 256-257:

¹²⁶ КУКН, Nos 409-410; СТУ I, A 11-4, A 11-5, A 11-6.

¹²⁷ Grekyan 2014, 160-161:

Հնակլիմայաբանական ուսումնասիրություններ

Որքան մեզ է հայտնի, Հայկական լեռնաշխարհի հնակլիմայաբանական, հնաբուսաբանական համալիր ուսումնասիրություն գոյություն չունի¹²⁸: Որքանով որ կարող ենք դատել առկա աշխատանքներից՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ Ք.ա. 700-600 թթ. սահմաններում, դիտարկվում է Միջերկրական և Հոնիական ծովերի ջրի ջերմաստիճանի անկում, որն ուղիղ համեմատության մեջ է Մերձավոր Արևելքում տեղումների քանակի նվազման հետ: Տեղումների քանակի վրա ազդող մեկ այլ գործոն է Ատլանտյան օվկիանոսում մթնոլորտային և օվկիանոսային հոսանքների շրջանառության տատանումը (North Atlantic Oscillation – NAO): Մասնավորապես, «Հյուսիսատլանտյան տատանման» ազդեցությունը Հայկական լեռնաշխարհը, Սիրիան և Միջագետքը սնուցող Եփրատի և Տիգրիսի ջրերի հոսքի ծավալի վրա կարող է կազմել տարեկան մինչև 40%¹²⁹: Կլիմայի չորացում է նկատվում արևելամիջերկրածովյան տարածքներում Ք.ա. 700 թ. սահմաններում¹³⁰: Հնակլիմայաբանական ուսումնասիրությունները եղանակային չոր պայմանների մասին են վկայում կենտրոնական փոքրասիական տարածքներում Ք.ա. 670-630-ական թթ. վերաբերյալ: Այդ նույն ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Ք.ա. VII դ. կեսերը համարվում են Հուրոսի առավել չորային շրջաններից մեկը¹³¹: Այդ ամենը կարող էր պայմանավորված լինել արևի ակտիվության նվազման հետ¹³²: Այս երևույթները, որ դիտարկվում են Ք.ա. XII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամի ընթացքում նույնպես, գուցե նպաստեն հասկանալու համար թե՛ ուրարտական և թե՛ ասորեստանյան արքաների իրականացրած ակտիվ, իսկ Ուրարտուի դեպքում, թվում է, անգամ հախուռն հիդրոշինարարությունը:

Եզրահանգում

Ուրարտուում «Ք.ա. VII դ. ճգնաժամի» դրսևորումներն ու հետևանքները կարելի է համախմբել հետևյալ կետերում.

¹²⁸ Առկա ուսումնասիրություններից տե՛ս Lamcke 1997, 653-678. Wick et al. 2003, 665-675.

¹²⁹ Cullen, deMenocal 2000, 853, 861.

¹³⁰ Langgut et al. 2013, 155-157, 161-162.

¹³¹ Kuzucuoglu et al. 2011, 183. Schneider, Adali 2014, 436-437.

¹³² Raspopov et al. 2000, 513-516. Kroonenberg et al. 2007, 137-143. Drake 2012, 6, figs 3-4.

1. Ճգնաժամը դիմագրավելուն ուղղված ուրարտական իշխանությունների միջոցառումներ, այդ թվում՝ աննախադեպ հիդրոշինարարություն և ջրի կուտակմանն ուղղված աշխատանքներ, ջրի մշտական կամ բավարար սնուցում ունեցող վայրերում վարչաքաղաքական նոր կենտրոնների հիմնադրում:

2. Ուրարտական տնտեսական համակարգի անկենսունակություն, երկրագործական գոտիներից պետական աշխատուժի/ենթակա բնակչության զանգվածային փախուստ, նոր գերեվարություններ կամ վերաբնակեցումներ՝ միտված աշխատուժի պակասը լրացնելուն:

3. Ռազմական ներուժի կտրուկ անկում, անկայունություն, պետության հետ կապված սոցիալական խմբերի հարկադրված տեղաշարժ դեպի ռազմավարչական կենտրոններ:

4. Տնտեսական անկում, համատարած քառու և սով:

5. Հարձակումներ ուրարտական կենտրոնների վրա, կենտրոնների կործանում:

6. Երկրագործական գոտիների ապաբնակեցում, բնակչության տեղաշարժ դեպի նախալեռնային և բարձրլեռնային գոտիներ:

7. Ուրարտական ավանդույթների միառժամանակյա հարատևություն նախալեռնային և բարձրլեռնային որոշ գոտիներում:

8. Ուրարտական ավանդույթների մարում:

Կլիմայական փոփոխությունները բազում քաղաքակրթությունների կործանման պատճառ են դարձել Արևելամիջերկրածովյան ավազանում և Մերձավոր Արևելքում (Եգիպտոսի Հին թագավորություն և Աքքադի տերություն¹³³, Մինոսյան քաղաքակրթություն¹³⁴, Միկենյան քաղաքակրթություն, Իսթական տերություն¹³⁵ և այլն), Հնդկաստանում (Խառապպայի քաղաքակրթություն¹³⁶), Չինաստանում (Հոնշանի մշակույթ, Կիցիայի մշակույթ և այլն)¹³⁷, Կենտրոնական Ամերիկայում (մայաների քաղաքակրթություն)¹³⁸

¹³³ Weiss et al. 1993, 995-1004. Weiss 1997, 711-723. Cullen et al. 2000, 379-382. Issar, Zohar 2007, 132-133.

¹³⁴ Ամփոփ տես Tsonis et al. 2010, 525-530.

¹³⁵ Քոսյան 1999, 90-92, 116-117. Issar, Zohar 2007, 163-167. Drake 2012, 1-9 (նշվ. գրականությամբ):

¹³⁶ Staubwasser et al. 2003, 7-1 – 7-4 (նշվ. գրականությամբ). Murphy 2007, 178-180. Հմմտ. Possehl 1997, 193-243.

¹³⁷ Cheng-Bang et al. 2005, 347-352. Murphy 2007, 186-187. Liu, Chen 2012, 38, 323.

և այլն: Այժմ արդեն Ք.ա. VII դ. կեսերին տեղ գտած կլիմայի կտրուկ չորացումն է դիտվում եթե ոչ հիմնական, ապա՝ գլխավոր պատճառներից մեկը, որը հանգեցրեց ասորեստանյան տերության կործանմանը այդ նույն դարի վերջերին¹³⁹:

Ինչպես երևում է, կլիմայի փոփոխությունն էր, որ Ուրարտական տերությանը ևս, ի վերջո, տարավ դեպի կործանում: Ինչ խոսք, սա միայն տեսակետ է, իսկ ավելի հստակ պատկեր ունենալու համար անհրաժեշտ է իրականացնել համալիր հետազոտություն:

Գրականություն

- Այվազյան Ա. 1976, Արբա և Ճահուկ բերդերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 9, Երևան, էջ 87-95:
- Ավետիսյան Հ.Գ. 2001, Արագած (Ուրարտական ամրոցի պեղումներ), Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 232 էջ:
- Գաբրիելյան Հ.Կ. 2000, Հայկական լեռնաշխարհի, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 376 էջ:
- Գրեկյան Ե.Հ. 2017, Կառլ Ֆրիդրիխ Լեման-Հաուպտը և ուրարտական արքայացանկը. «Երեք Ռուսներ»-ի խնդրի շուրջ, ՎԷՄ, Համահայկական հանդես, N 2(58), ապրիլ-հունիս, Երևան, էջ 23-37:
- Եսայան Ս.Ա. 1982, Կարմիր բլուր, Երևան, «Հայաստան հրատարակչություն», 80 էջ:
- Կարազոյզյան Հ.Հ. 1976, Անհայտ գաղափարագրեր հայտնի կոթողների վրա, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1976, N 10, Երևան, էջ 85-106:
- Հմայակյան Ս.Գ. Ուրարտական պետության և մշակույթի ձևավորման խնդրի շուրջը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 16. Ուրարտական հուշարձաններ, պր. III, Առաքելյան Բ.Ն., Քալանթարյան Ա.Ա., Կարախանյան Գ.Հ., Խանգաղյան Է.Վ., Եսայան Ս.Ս. (խմբ.), Երևան, «Հայկական բանակ ռազմագիտական հանդես», 107 էջ, 42 նկ.:
- Մուշեղյան Գ.Ռ. 1971, Ջրամատակարարման հարցը Էրեբունիում և Թեյշեբաինիում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, Երևան, էջ 207-215:
- Քոսյան Ա.Վ. 1998, Հին Առաջավոր Ասիայի և Էգեյան ծովի ավազանի պատմության պարբերացման շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, պրակ XVII, Երևան, էջ 124-140:
- Քոսյան Ա.Վ., 1999, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, «Ձանգակ-97», 264 էջ:

¹³⁸ Hodell, Curtis 1995, 391-394. Peterson, Haug 2005, 322-329.

¹³⁹ Schneider, Adali 2014, 435-446. Schneider, Adali 2016, 159-174.

- Քոսյան Ա.Վ. 1999, Արամ Նահապետը Կապադոկիայում (Մի վարկածի առթիվ), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, Երևան, էջ 237-258.
- Агаханян Г.А., Мартиросян Р.С. 1984, Водохозяйственное строительство в связи с основанием города Эребуни, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, Երևան, էջ 194-198.
- Арутюнян Н.В. 1964, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 226 с.
- Арутюнян Н.В. 1970, Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 474 с.
- Арутюнян Н.В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, “Гитутюн”, 542 с.+183 рис.
- Гулкандян В.О. 1966, О некоторых сельскохозяйственных культурах из Аргиштихинили, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, Երևան, էջ 103-116.
- Дьяконов И.М. 1963, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 142 с.
- Дьяконов И.М. 1994, Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке, Российская археология 1, Москва, с. 108-116.
- Косян А.В. 1998, Кризис XII в. до н.э.: этнические передвижения и депопуляция, Լրագրի հասարակական գիտությունների, N 3, Երևան, էջ 45-52.
- Мартиросян А.А. 1961, Город Тейшебаини по раскопкам 1947-1958 гг., Ереван, изд. АН Арм. ССР, 158 с.
- Мартиросян А.А. 1974, Аргиштихинили, Археологические памятники Армении 8. Урартские памятники I, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 176 с.+61 табл.
- Меликишвили Г.А. 1954, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья I. Наири-Урарту, Тбилиси, изд. АН Груз. ССР, 446 с.
- Мирзоян Л., Габриелян И., Бадалян Р., Тедеско Л. 1998, Палеоэтноботанические материалы Орома (эпоха поздней бронзы-железа), Культура древней Армении XI, Ереван, ИАЭ НАН РА, с. 47-49.
- Овсепян Р.А., Овсепян Г.В. 2009, Археоботанические исследования полевых культур в Армении, Агротомия и агроэкология, N 4, Ереван, с. 28-31.
- Оганесян К.Л. 1980, Крепость Эребуни (782 до н.э.), Ереван, “Айастан”, 144 с.
- Пиотровский Б.Б. 1952, Кармир-Блур II: Результаты раскопок 1949-1950 гг., Ереван, изд. АН Арм. ССР, 89 с.
- Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, изд. восточной литературы, 284 с.
- Туманян М.Г. 1944, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР, Известия АН Арм. ССР, Биологические науки, N 1-2, Ереван, с. 73-82.
- Avetisyan P.S., Bobokhyan A.A. 2012, The Pottery Traditions in Armenia from the Eight to the Seventh Centuries BC, Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, Acta Iranica 51, Kroll S.,

- Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P. (eds.), Louvain, Peeters, p. 373-378.
- Badaljan R.S., Kohl Ph.L., Kroll E.S. 1997, Horom 1995. Bericht über die amerikanisch–armenisch–deutsche archäologische Expedition in Armenien, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge, Bd. 29, Berlin, S. 191-228.
- Bagg A.M. 2000, Assyrische Wasserbauten: Landwirtschaftliche Wasserbauten im Kernland Assyriens zwischen der 2. Hälfte des 2. und der 1. Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr., Baghdader Forschungen, Bd. 24, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, S. XXXVI+415.
- Bagg A.M. 2000, Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian Capitals (12th-7th centuries B.C.), Irrigation and Drainage Systems, vol. 14, Berlin – Heidelberg – New York, p. 301-324.
- Belli O. 1984, Van Ovası'nda Yeni Urartu Merkezleri, Araştırma Sonuçları Toplantısı, vol. 2, Ankara, s. 163-178.
- Belli O. 1988, Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 6, Ankara, s. 313-331.
- Belli O. 1994, Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia, Tel Aviv, vol. 21/1, Tel Aviv, p. 77-116.
- Belli O. 1995, Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1993, Araştırma Sonuçları Toplantısı, vol. 12, Ankara, s. 353-383.
- Belli O. 1997, Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları / Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 64 s.
- Belli O. 1999, Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom, Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997, Anatolian Studies, vol. 49, Çilingiroğlu A., Matthews R.J. (eds.), London, British Institute of Archaeology at Ankara, p. 11-26.
- Belli O. 2004, 2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması, Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 21/1, Ankara, s. 335-344.
- Belli O. 2007, 2005 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı, Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 28/1, Ankara, s. 413-428.
- Belli O. 2010, 2008 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması, Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 27/1, Ankara, s. 77-100.
- Belli O., Sevin V. 1999, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar 1998 / Archaeological Survey in Nakhichevan, 1998. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 80 p.
- Borger R. 1956, Die Inschriften Assarhaddons Königs von Assyrien, Archiv für Orientforschung, Beiheft 9, Graz, Osnabrück, Biblio-Verlag, 133 S.
- Bunnens G. 1997, Til Barsib under Assyrian Domination: A Brief Account of the Melbourne University Excavations at Tell Ahmar, Assyria 1995, Proceed-

- ings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11, 1995, Parpola S., Whitting R.M. (eds.), Helsinki, Neo-Assyrian Texts Corpus Project, 17-28.
- Burney Ch.A. 1957, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, *Anatolian Studies*, vol. 7, London, p. 37-53.
- Burney Ch.A. 1972, Urartian Irrigation Works, *Anatolian Studies*, vol. 22, London, p. 179-186.
- Burney Ch.A. 1977, The Economic Basis of Settled Communities in North-Western Iran, *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, *Bibliotheca Mesopotamica*, vol. 7, Levine L.D., Young T.C. (eds.), Malibu, Undena Publications, p. 1-7.
- Burney Ch.A. 1998, The Kingdom of Ururu (Van): Investigations into the Archaeology of the Early First Millennium BC within Eastern Anatolia (1956-1965), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Matthews R. (ed.), London, British Institute of Archaeology at Ankara, p. 143-162.
- Burney Ch.A., Lang D.M. 1971, The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and the Caucasus, London, Weidenfeld and Nicholson, 323 p.
- Cheng-Bang A., Lingyu T., Loukas B., Fa-Hu Ch. 2005, Climate Change and Cultural Response around 4000 cal yr B.P. in the Western Part of Chinese Loess Plateau, *Quaternary Research*, vol. 63, New York – Amsterdam, p. 347-352.
- Çifci A., Greaves A.M. 2013, Urartian Irrigation Systems: A Critical Review, *Ancient Near Eastern Studies*, vol. 50, Louvain, p. 191-214.
- Çilingiroğlu A. 2005, Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis, *Anatolian Iron Ages 5. The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 31, Çilingiroğlu A., Darbyshire G. 2005 (eds.), Ankara, The British Institute of Archaeology at Ankara, p. 31-37.
- Çilingiroğlu A. 2011, Ayanis Kalesi/Ayanis Fortress, *Urartu: Doğu'da Değişim /Urartu: Transformation in the East*, Köroğlu K., Konyar E. (eds.), İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., s. 338-361.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001, The Historical Background of Ayanis, *Ayanis I. Ten Year's Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, *Documenta Asiana VI*, Çilingiroğlu A., Salvini M. (eds.), Roma, CNR - Istituto per gli studi di Micenei ed Egeo-Anatolici, p. 15-24.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 2012, New Contributions to Urartian Archaeology from the Fortress at Ayanis, *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium held at Edirne, 19-24 April 2010*, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 39*, Çilingiroğlu A., Sagona A. (eds.), Louvain – Paris – Walpole (Mass.), Peeters, 99-112.

- Cocharro L.P., Rigamonti A., Castelletti L., Maspero A. 2001, Preliminary Report on the Plant Remains from Ayanis, Ayanis I. Ten Year's Excavations at Rusaşinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana VI, Çilingiroğlu A., Salvini M. (eds.), Roma, CNR - Istituto per gli studi di Micenei ed Egeo-Anatolici, p. 391-396.
- Cullen H.M., de Menocal P.B. 2000, North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow, International Journal of Climatology, vol. 20, p. 853-863.
- Cullen H.M., de Menocal P.B., Hemming S., Hemming G., Brown F.H., Guilderson T., Sirocko F. 2000, Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea, Geology, vol. 28/4, Boulder, p. 379-382.
- Dalley S. 2001-2002, Water Management in Assyria from the Ninth to the Seventh Centuries BC, ARAM, vol. 14, Oxford, p. 443-460.
- Dalley S. 2005, Water Supply for Cities in the Late Eight and Seventh Centuries BC: Assyria and Urartu, Anatolian Iron Ages 5. The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001, Çilingiroğlu A., Darbyshire G. (eds.), Ankara, The British Institute of Archaeology at Ankara, p. 39-43.
- Deller K. 1964, Getreidekursangaben in neuassyrischen Rechtsurkunden, Orientalia, Nova Series, vol. 33/2-3, Roma, p. 257-261.
- Desborough V.R. d'A. 1975, The End of the Mycenaean Civilization and the Dark Age: (a) The Archaeological Background, History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C., The Cambridge Ancient History, vol. II/2 (Third Edition), Edwards I.E.S., Gadd C.J., Hammond N.G.L., Sollberger E. (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, p. 658-677.
- Diakonoff I.M. 1985, Media, The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, Gershevitch I. (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, p. 36-348.
- Diakonoff I.M. 1992, Naval Power and Trade of Tyre, Israel Exploration Journal, vol. 42/3-4, Jerusalem, p. 168-193.
- Drake B.L. 2012, The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages, Journal of Archaeological Science, vol. 30, Amsterdam, p. 1-9.
- Emre K. 1993, The Hittite Dam of Karakuyu, Essays on Anatolian Archaeology, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, vol. 7, Mikasa T. (ed.), Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, p. 1-42.
- Eph'al I. 2009, The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East, Culture and History of the Ancient Near East, vol. 36, Leiden-Boston, Brill, XVII+211 p.
- Erzen A. 1978, Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyil Urartu Mimarlık Anitleri ve Ortaçağ Nekropolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Dizi – Sa. 37, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, xi+71 s., 61 levha.

- Erzen A., Bilgiç A.-E., Boysal Y., Öğün B. 1960 [1961], 1959 Van-Toprakkale Sondajlari ve Bölgedeki Çalışmalar Türk Arkeoloji Dergisi, Cilt 10/2, Ankara, s. 5-22.
- Fales F.M., Postgate J.N. 1995, Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration, State Archives of Assyria, vol. 11, Helsinki, Helsinki University Press, 211 p.
- Frahm E. 2008, The Great City: Nineveh in the Age of Sennacherib, Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies, vol. 3, Toronto, p. 13-20.
- Galil G. 2007, The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period, Culture and History of the Ancient Near East, vol. 27, Leiden – Boston, Brill, xvii+403 p.
- Garbrecht, G. 1980, The Water Supply System at Tuspa (Urartu), World Archaeology, vol. 11/3, London, p. 306-312.
- Garbrecht G. 2004, Historische Wasserbauten in Ostanatolien–Königreich Urartu, 9.-7. Jh. v. Chr., Wasserbauten im Königreich Urartu und weitere Beiträge zur Hydrotechnik in der Antike, Schriften der Deutschen Wasserhistorischen Gesellschaft, Bd. 5., Ohlig C. (Hrsg.), Siegburg, BoD, S. 1-103.
- Gilibert A. 2008, On Kār Tukultī-Ninurta: Chronology and Politics of a Middle Assyrian Ville Neuve, Fundstellen. Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne, Bonatz D., Czichon R.M., Kreppner J.F. (Hrsg.), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, p. 177-188.
- Glassner J.-J. 2004, Mesopotamian Chronicles, Writings from the Ancient World, vol. 19, Atlanta, Society of Biblical Literature, 386 p.
- Graham A.J. 1982, The Colonial Expansion of Greece, The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C., The Cambridge Ancient History, vol. III/3 (Second Edition), Boardman J., Hammond N.G.L. (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, p. 83-162.
- Grayson A.K. 1987, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. I, Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press, 355 p.
- Grayson A.K., 1991, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press, 425 p.
- Grayson A.K., Novotny J. 2012, The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, vol. 3/1, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, xxx+267 p.
- Grayson A.K., Novotny J. 2014, The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 2, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, vol. 3/2, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, xxxviii+394 p.

- Grekyan Y.H. 2009, When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire), *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, vol. 4/2, Yerevan, p. 98-126.
- Grekyan Y.H. 2014, When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state), *The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan in Occasion of His 65th Birthday*, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, vol. 8/1-2, Kosyan A., Grekyan Y., Bobokhyan A. (eds.), Yerevan, Association for Near Eastern and Caucasian Studies, p. 57-94.
- Grekyan Y.H. 2014, Helmet and Beard: Depicting of Enemies in Urartian Bronze Art, *SCRIPTA. Arkeolojijyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar. Veli Sevin'e Armağan / Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology*, Özfirat A. (ed.), İstanbul, Ege Yayınları, p. 155-173.
- Grekyan Y.H. 2017, The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities, *Bridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*, Avetisyan P.S., Grekyan Y. (eds.), Oxford, Archaeopress Archaeology, p. 103-132.
- Hodell D.A., Curtis J.H., Brenner M. 1995, Possible Role of Climate in the Collapse of Classic Maya Civilization, *Nature*, vol. 375, p. 391-394.
- Hopf M., Willerding U. 1988, Pflanzenreste, Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978, *Teheraner Forschungen*, Bd. V, Kleiss W. (Hrsg.), Berlin, Gebr. Mann Verlag, S. 263-318.
- Issar A.S., Zohar M. 2007, *Climate Change – Environment and History of the Near East*, 2nd Edition, Berlin–Heidelberg–New York, Springer-Verlag, p. XXXI+288 p.
- Kirleis W., Herles M. 2007, Climatic Change as a Reason for Assyro-Aramean Conflicts? Pollen Evidence for Drought at the End of the 2nd Millennium BC, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 16, Helsinki, p. 7-37.
- Kleiss W. 1970, Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969, *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge*, Bd. 3, Berlin, S. 7-65.
- Kleiss W. 1976, Urartäische architektur, *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Katalog der Ausstellung*, Kellner H.-J. (Hrsg.), München, Prähistorische Staatssammlung, S. 28-44.
- Kohl Ph.L., Kroll S. 1997, Notes on the Fall of Horom, *Iranica Antiqua*, vol. 34, Leiden, p. 243-259.
- Kroll S. 1984, Urartus Untergang in anderer Sicht, *Istanbuler Mitteilungen*, Bd. 34, Istanbul – Tübingen, S. 151-170.
- Kroll S. 2004, Prehistoric Settlement Patterns in the Maku and Khoy: Regions of Iranian Western Azarbaijan, *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region*, Azarnoush M. (ed.), Tehran, Iranian Center for Archaeological research, p. 45-53.

- Kroll S. 2006-2008, Rusa-i URU.TUR (Bastam), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 11, Berlin – Leipzig – New York, S. 468-470.
- Kroonenberg S.B., Abdurakhmanov G.M., Badyukova E.N., van der Borg K., Kalashnikov A., Kasimov N.S., Rychagov G.I., Svitoch A.A., Vonhof H.B., Wesse-lingh F.P. 2007, Solar-Forced 2600 BP and Little Ice Age Highstands of the Caspian Sea, *Quaternary International*, vol. 173-174, Oxford – New York, p. 137-143.
- Kühne H. 1990, The Effects of Irrigation Agriculture: Bronze and Iron Age Habitations along the Khabur, Eastern Syria, Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape, *Proceedings of the INQUA/BAI Symposium on the Impact of Ancient Man on the Landscape of the Eastern Mediterranean Region and the Near East*, Groningen/Netherlands /6-9 March, 1989, Bottema S., Entjes-Nieborg G., Van Zeist W. (eds.), Rotterdam – Brookfield, A.A. Balkema, p. 15-30.
- Kühne H. 1995, The Assyrians on the Middle Euphrates and the Ḥābūr, *Neo-Assyrian Geography*, *Quaderni di Geografia Storica*, vol. 5, Liverani M. (ed.), Roma, Università di Roma, Dipartimento di scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità, p. 69-85.
- Kühne H. 2000, Dūr-katlimmu and the Middle-Assyrian Empire, *La Djéziré et l'Euphrate Syriens de la Protohistoire à la Fin du Second Millénaire av. J.-C.*, Subartu 7, Rouault O., Wäfler M. (eds.), Brepols, Turnhout, p. 271-279.
- Kuhrt A. 1995, The Assyrian Heartland in the Achaemenid Period, *Dans les pas des Dix-Mille: peoples et pays du Proche-Orient vu par un Grec*, Pallas, vol. 43, Briant P. (ed.), Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, p. 239-254.
- Kuşlu Y., Şahin Ü. 2009, Water Structures in Anatolia from Past to Present, *Journal of Applied Sciences Research* 5/12, Faisalabad, p. 2109-2116.
- Kuzucuoğlu C., Dörfler W., Kunesch S., Goupille F. 2011, Mid-to Late-Holo-cene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record, *The Holocene*, vol. 21/1, Newbury Park, Ca., p. 173-188.
- Laessøe J. 1951, The Irrigation System at Ullū, *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 5, London, p. 21-32.
- Lamcke J., Sturm M. 1997, $\delta^{18}\text{O}$ and Trace Element Measurements as Proxy for the Reconstruction of Climate Changes at Lake Van (Turkey): Preliminary Results, *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse. Proceedings of the NATO Advanced research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse*, Held at Kemer, Turkey, September 19-24, 1994, Dalfes H.N., Kukla G., Weiss H. (eds.), Berlin, Springer-Verlag, p. 653-678.

- Lamprichs R.W. 1997, *Aššur*, The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 1, Meyers E.M. (Ed.-in-Chief), New York – Oxford, Oxford University Press, p. 225-228.
- Lanfranchi G.B., Parpola S. 1990, The Correspondence of Sargon II. Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, vol. 5, Helsinki, Helsinki University Press, 320 p.
- Langgut D., Finkelstein I., Litt Th. 2013, Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant, Tel Aviv, vol. 40/2, Tel Aviv, p. 149-175.
- Lehmann-Haupt C.F. 1926, *Armenien einst und jetzt II/1*, Berlin – Leipzig, B. Behrs Verlag / Friedrich Feddersen, XII+450 S.
- Leichty E. 2011, The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC), The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, vol. 4, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 388 p.
- Liu L., Chen X. 2012, Cambridge World Archaeology. The Archaeology of China: From the Late Paleolithic to the Early Bronze Age, Cambridge, Cambridge University Press, 498 p.
- Lloyd S., Burney Ch.A. 1965, Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere (1965 Season), *Türk Arkeoloji Dergisi*, Cilt 14/1-2, Ankara, p. 217-222.
- Looney 2001, Statism, *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*, vol. 3, Jones R.J.B. (ed.), London – New York, Routledge, p. 1475-1480.
- MacGinnis J., Matney T. 2009, Archaeology at the Frontiers: Excavating a Provincial Capital of the Assyrian Empire, *Journal of Assyrian Academic Studies*, vol. 23/1, Tarzana, CA, p. 3-21.
- Morandi Bonacossi D. 2000, The Syrian Jezireh in the Late Assyrian Period. A View from the Countryside, *Essays on Syria in the Iron Age*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 7, Bunnens G. (ed.), Louvain – Paris – Sterling, Virginia, Peeters Press, p. 349-396.
- Murphy D.J. 2007, *People, Plants, and Genes. The Story of Crops and Humanity*, Oxford, Oxford University Press, 401 p.
- Nesbitt M., Summers G.D. 1988, Some Recent Discoveries of Millet (*Panicum miliaceum* L. and *Setaria italica* (L.) P. Beauv.) at Excavations in Turkey and Iran, *Anatolian Studies*, vol. 37, London, p. 85-97.
- Neumann J., Parpola S. 1987, Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia, *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 46/3, Chicago, p. 161-182.
- Nossov K. 2008, *Hittite Fortifications c. 1650-700 BC*, Oxford, Osprey Publishing Ltd, 64 p.
- Öğün B. 1970, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı, Ankara, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*. 50 s.

- Parpola S. 2008, Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tušhan), 2002-2003, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 17, Helsinki, p. 1-113.
- Paulette T. 2012, *Domination and Resilience in Bronze Age Mesopotamia, Surviving Sudden Environmental Change*, Cooper J., Sheets P. (eds.), Boulder, The University Press of Colorado, 167-194 p.
- Peterson L.C., Haug G.H. 2005, *Climate and the Collapse of Maya Civilization*, *American Scientist*, vol. 93, Research Triangle Park, NC, p. 322-329.
- Ponchia S. 1990, *Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes*, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 4/1, Helsinki, p. 39-60.
- Possehl G.L. 1997, *Climate and the Eclipse of the Ancient Cities of the Indus, Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, *Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse*, Held at Kemer, Turkey, September 19-24, 1994, Dalfes H.N., Kukla G., Weiss H. (eds.), Berlin, Springer-Verlag, p. 193-243.
- Raspopov O.M., Shumilov O.I., Dergachev V.A., van Geel B., Mörner N.-A., van der Plicht J., Renssen H. 2000, *Abrupt Climate Change around 2700-2800 Years BP as an Example of Existence of 2400 Year Periodicity in Solar Activity and Solar Variability*, *Proceedings of the 1st Solar and Space Weather Euroconference*, 25-29 September 2000, Santa Cruz de Tenerife, Wilson A. (ed.), Tenerife, Spain. Noordwijk, ESA Publications, p. 513-516.
- Reade J. 1978, *Studies in Assyrian Geography. Part I: Sennacherib and the Waters of Nineveh*, *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, 72/1, Paris, p. 47-72.
- Reade J. 1978, *Studies in Assyrian Geography (suite)*, *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, 72/2, Paris, p. 157-175.
- Reade J. 2000, *Ninive (Nineveh)*, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 9, Berlin – Leipzig – New York, p. 388-433.
- Renger J. 1994, *On Economic Structures in Ancient Mesopotamia*, *Orientalia*, Nova Series, vol. 63/3, Roma, p. 157-208.
- Riehl S. 2009, *Archaeobotanical Evidence for the Interrelationship of Agricultural Decision-Making and Climate Change in the Ancient Near East*, *Quaternary International*, vol. 197, Oxford – New York, p. 93-114.
- Riehl S. 2009, *A Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for the Dependence of Agro-Production on Climate Change in the Ancient Near East*, *Knochen pflastern ihren Weg Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerp-mann*, *BioArchaeologica*, Bd. 5, de Beauclair R., Münzel S., Napierala H. (Hrsg.), Rahden/Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 217-226.
- Riehl S., Nesbitt M. 2003, *Crops and Cultivation in the Iron Age Near East: Change or Continuity? Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions*, *Proceedings of the Inter-*

- national Workshop Istanbul, Nov. 8-9, 2002, Fischer B., Genz H., Jean E., Köroğlu K. (eds.), İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 301-312.
- Salvini M. 1992, Il canale di Semiramide, *Geographia Antiqua*, 1, Perugia, p. 67-80.
- Salvini M. 2001, Pas de canāts en Urartu!, Irrigation et drainage dans l'Antiquité, qanāts et canalisations souterraines en Iran, en Égypte et en Grèce, *Bulletin d'histoire achéménide II*, Briant P. (ed.), Paris, Collège de France, p. 143-155.
- Salvini M. 2008, *Corpus die testi urartei*, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi, *Documenta Asiana*, vol. VIII/I, Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 653 p.
- Salvini M. 2012, *Corpus die testi urartei*, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale, *Documenta Asiana VIII/IV*, Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 323 p.
- Sandars N.K. 1978, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250-1150 B.C.*, London, Thames and Hudson, 224 p.
- Schneider A., Adalı S. 2014, "No Harvest was Reaped": Demographic and Climatic Factors in the Decline of the Neo-Assyrian Empire, *Climate Change*, vol. 127/3-4, Dordrecht, p. 435-446.
- Schneider A., Adalı S. 2016, Further Evidence for a "Late Assyrian Dry Phase" in the Near East during the Mid-to Late Seventh Century B.C.?, *Iraq*, vol. 78, London, p. 159-174.
- Sevin V. 2006, A Comment on the So-Called Urartian Capital City of Toprak Kale, Aramazd: *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, vol. 1, Yerevan, p. 143-149.
- Smith A.T. 1999, The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics, *American Journal of Archaeology*, vol. 103/1, Baltimore / Princeton, p. 45-71.
- Smith A.T., Badalyan R., Avetisyan P., Zardaryan M. 2004, Early Complex Societies in Southern Caucasia: A Preliminary Report on the 2002 Investigations by Project ArAGATS on the Tsakahovit Plain, Republic of Armenia, *American Journal of Archaeology*, vol. 108/1, Baltimore / Princeton, p. 1-41.
- Solmaz T., Oybak Dönmez E. 2013, Archaeobotanical Studies at the Urartian Site at Ayanis in Van Province, Eastern Turkey, *Turkish Journal of Botany*, vol. 37, Ankara, p. 282-296.
- Starr I. 1990, Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, *State Archives of Assyria*, vol. 4, Helsinki, Helsinki University Press, 409 p.
- Staubwasser M., Sirocko F., Grootes P.M., Segl M. 2003, Climate Change at the 4.2 ka BP Termination of the Indus Valley Civilization and Holocene South Asian Monsoon Variability, *Geophysical Research Letters*, vol. 30/8, Washington, D.C.: 7-1 – 7-4.

- Stone E. 2008, *A Tale of Two Cities: Lowland Mesopotamia and Highland Anatolia, The Ancient City: New Perspectives on Urbanism in the Old and New World*, Marcus J., Sabloff J.A. (eds.), Santa Fe, NM, School for Advanced Research Press, p. 141-164.
- Stronach D., Roaf M. 2007, *Nush-i Jan I. The Major Buildings of the Median Settlement, Leuven – Paris – Dudley, MA, Peeters.*, 242 p.+ 64 plates.
- Tamburrino A. 2010, *Water technology in Ancient Mesopotamia, Ancient Water Technologies*, Mays L.W. (ed.), Dordrecht – Heidelberg – London – New York, Springer-Verlag, p. 29-51.
- Tsonis A.A., Swanson K.L., Sugihara G., Tsonis P.A. 2010, *Climate Change and the Demise of Minoan Civilization, Climate of the Past*, vol. 6, Göttingen, p. 525-530.
- Ur J.A. 2005, *Sennacherib's Northern Assyrian Canals: New Insights from Satellite Imagery and Aerial Photography, Iraq*, vol. 67, London, 317-345.
- Ur J.A., Wilkinson T.J. 2008, *Settlement and Economic Landscapes of Tell Beydar and Its Hinterland, Beydar Studies 1, Subartu*, vol. 21, Lebeau M., Suleiman A. (eds.), Brepols, Brepols Publishers, p. 305-327.
- Van De Mieroop M. 2004, *Economic Theories and the Ancient Near East, Commerce and Monetary Systems in the Ancient World. Means of Transmission and Cultural Interaction. Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Innsbruck, Austria, October 3rd-8th, 2002*, Rollinger R., Ulf Ch. (eds.), Stuttgart, Franz Steiner Verlag, p. 54-64.
- van Loon M. 1979, *Revue article of S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran. Berlin, 1976, Bibliotheca Orientalis*, vol. 36/5-6, Leiden, p. 370-372.
- Wartke R.-B. 1993, *Urartu: Das Reich am Ararat, Kulturgeschichte der antiken Welt*, Bd. 59, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 189 p.+ 90 figs.+90 pls.
- Weiss B. 1982, *The Decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change, Climatic Change*, vol. 4, Dordrecht, 173-198.
- Weiss H. 1997, *Late Third Millennium Abrupt Climate Change and Social Collapse in West Asia and Egypt, Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse, Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, Held at Kemer, Turkey, September 19-24, 1994*, Dalfes H.N., Kukla G., Weiss H. (eds.), Berlin, Springer-Verlag, p. 711-723.
- Weiss H., Courty M.-A., Wetterstrom W., Guichard F., Senior L., Meadow R., Curnow A. 1993, *The Genesis and Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization, Science*, vol. 261/5124, p. 995-1004.
- Wick L., Lemcke G., Sturm M. 2003, *Evidence of Lateglacial and Holocene Climatic Change and Human Impact in Eastern Anatolia: High Resolution Pollen, Charcoal, Isotopic and Geochemical Records from the Laminated Sedi-*

- ments of Lake Van, Turkey, The Holocene, vol. 13, Newbury Park, Ca., p. 665-675.
- Yiğit A., Gözlük P., Erkman A.C., Çirek A., Şimşek N. 2005, Altintepe Urartu İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi, Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 20, Ankara, s. 79-90.
- Zimansky P.E. 1985, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Studies on Ancient Oriental Civilizations, vol. 41, Chicago, The University of Chicago, XV+141 p.
- Zimansky P.E. 2001, Archaeological Inquires into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family, Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38, Drews R. (ed.), Washington, D.C., Institute for the Study of Man, p. 15-27.
- Zimansky P.E. 2005, The Cities of Rusa II and the End of Urartu, Anatolian Iron Ages 5. The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 31, Çilingiroğlu A., Darbyshire G. 2005 (eds.), Ankara, The British Institute of Archaeology at Ankara, 235-240.
- Zimansky P.E. 2012, Urartu as Empire: Cultural Integration in the Kingdom of Van, Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, Acta Iranica 51, Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P. (eds.), Louvain, Peeters, p. 101-110.

ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Երվանդ Գրեկյան

Ընդունված է Ռուսա Արգիշթորդու (Ք.ա. VII դ. առաջին կես) կառավարման տարիները համարել Ուրարտուի վերածննդի դարաշրջան: Որպես վկայություն են բերվում այս արքայի իրականացրած արշավանքները տարբեր ուղղություններով, երկրում նկատվող բուռն քաղաքաշինությունը, տաճարաշինությունը, նոր ջրամբարների կառուցումն ու ջրանցքների անցկացումը և այլն:

Ներկայացված հոդվածում փորձ է արվում պնդելու հակառակը՝ այդ ամենը դիտելով որպես Ուրարտական տերությանը համակած ճգնաժամի վկայություն: Ճգնաժամը վկայող փաստեր են առկա թե՛ գրավոր, թե՛ հնագիտական, թե՛ հնաբուսաբանական և թե՛ հնակլիմայաբանական

տվյալներում: Դրանց ուսումնասիրությունը մղում է մտածելու, որ ճգնաժամի պատճառը Ք.ա. VIII դ. վերջին – Ք.ա. VII դ. առաջին կեսին ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, այնպես էլ ողջ հին Առաջավոր Ասիայում դիտվող կլիմայի փոփոխությունն էր և, մասնավորապես՝ կլիմայի շարունակական չորացումը, ջրի պակասն ու տևական երաշտը: Հինարևելյան «երկրագործական» պետությունները, ինչպիսին էր նաև Ուրարտուն, ի զորու չէին դիմակայելու նման փոփոխության հետևանքներին (սննդի պակաս և սով, ռազմական ներուժի անկում և քաղաքական անորոշություն, քաղաքացիական պատերազմ, էթնիկական տեղաշարժեր, երկրագործ բնակչության փախուստ և ապաբնակեցում, քաղաքային կենտրոնների ավեր կամ լքում) և արդեն Ք.ա. VII դ. վերջերին դադարեցին գոյություն ունենալուց:

Բանալի բառեր՝ Ուրարտու, Ասորեստան, հնակլիմայաբանություն, կլիմայական փոփոխություններ, էթնիկական տեղաշարժեր, երաշտ, ապաբնակեցում:

КЛИМАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ПАДЕНИЕ УРАРТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Ерванд Грекян

Годы правления Русы, сына Аргишти (первая половина VII в. до н.э.) принято считать периодом возрождения Урарту. Свидетельством тому являются походы царя Русы, бурное градостроительство и строительство храмов, проведение новых каналов, строительство новых водохранилищ и т.д.

Настоящая статья являет собой попытку обоснования противоположной точки зрения, заключающейся в том, что все вышеперечисленные явления интерпретируются как результат кризиса, охватившего Урарту. Подобные факты присутствуют в письменных, археологических, палеоботанических и палеоклиматических данных. Исследование этих данных приводит к мысли, что причиной кризиса было изменение климата как на Армянском нагорье, так и на территории всей Передней Азии в конце VIII в.–первой половине VII в. до н.э. Речь, в частности, идет о нехватке водных ресурсов и длительной засухе. Древневосточные "земледельческие" госу-

дарства и в их числе Урарту не смогли противостоять последствиям таких изменений (недостаток продовольствия и голод, сокращение военного потенциала и политическая неопределенность, гражданская война, этнические миграции, отток "земледельческого" населения и депопуляция, разрушение городских центров и т.д.) и уже в конце VII века перестали существовать.

Ключевые слова – Урарту, Ассирия, палеоклиматология, климатические изменения, этнические миграции, засуха, депопуляция.

CLIMATE CHANGES AND THE END OF THE URARTIAN STATE

Yervand Grekyan

It is accepted to consider the regnal years of Rusa Argistihj (first half of the 7th c. B.C.) as a renovation period of Urartu. The campaigns conducted by that king towards different directions, the intense city-building and temple-building projects, constructions of new reservoirs and canals, etc. are brought as evidence.

The presented article is an attempt to assert the contrary – considering all these activities as an evidence of crisis in the Urartian empire. There are both written, archaeological, palaeoclimatological and palaeobotanical evidences confirming the existence of that crisis. The study of the available data leads to suggest that the reason of the crisis was the climatic changes, i.e. continuous desiccation of the climate, water shortage and prolonged drought in particular, observed both in the Armenian Highland and in the ancient Near East during the end of the 8th – in the first half of the 7th c. B.C. The “agricultural” states of the ancient Near East, including Urartu, were not able to withstand the effects of such changes (food shortage and famine, decline in military force, political instability and civil wars, ethnic migrations, escape of the labour force, destruction or abandonment of urban centers) and ceased to exist by the end of the 7th c. B.C.

Key words – Urartu, Assyria, paleoclimatology, climate changes, ethnic migrations, drought, depopulation.